

**MISIRLI KADIN MÜFESSİR KERİMÂN HAMZA'NIN
el-LÜ'LÜ' ve'l-MERCÂN fî TEFSİRİ'L-KUR'AN ADLI
TEFSİRİ**

Hüsna AKSOY

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU
2023
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Hüsna AKSOY

**MISIRLI KADIN MÜFESSİR KERÎMÂN HAMZA’NIN el-LÜ’LÜ’
ve’l-MERCÂN fî TEFSİRİ’L-KUR’AN ADLI TEFSİRİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU

ERZURUM-2023

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum " MISIRLI KADIN MÜFESSİR KERÎMÂN HAMZA'NIN el-LÜ'LÜ' ve'l-MERCÂN fî TEFSİRİ'L-KUR'AN ADLI TEFSİRİ" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

[19.10.2023]

[Hüsna AKSOY]

Aslı Islak İmzalıdır.

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, **gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU danışmanlığında, Hüsna AKSOY tarafından hazırlanan bu çalışma 13 / 09 / 2023 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU

İmza: Aslı Islak İmzalıdır.

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ali YILMAZ

İmza: Aslı Islak İmzalıdır.

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Abdussamet VARLI

İmza: Aslı Islak İmzalıdır.

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ	2
3. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN METOD	2
IV. MISIRLI KADIN MÜFESSİRLER.....	3
A. ÂİŞE ABDURRAHMAN BİNTÜ'Ş-ŞÂTÎ	3
B. ZEYNEB el-GAZZÂLÎ	9
C. FEVKİYYE eş-ŞİRBÎNÎ	13
BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
KERÎMÂN HAMZA ve TEFSİR METODU	14
1.1. KERÎMÂN HAMZA'NIN HAYATI.....	14
1.2. el-LÜ'LÜ' ve'l-MERCÂN fî TEFSÎRÜ'L-KUR'AN'IN RİVAYET TEFSİRİ	
AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ.....	16
2.1.1. Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri	18
2.1.2. Kur'an'ı Sünnet ile Tefsiri	24
2.1.3. Kur'an'ı Sahabe Sözleri ile Tefsiri.....	30
2.1.4. Kur'an'ı Tâbiîn Sözleri ile Tefsiri.....	33
2.1.5. İsrâiliyât'a Bakışı	38
1.3. el-LÜ'LÜ' ve'l-MERCÂN fî TEFSİRİ'L-KUR'AN'IN DİRÂYET TEFSİRİ	
AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ.....	44
1.3.1. Lügat-Nahiv Yönünden Özellikleri.....	44
1.3.2. Kelam İlmi Yönünden Özellikleri.....	50
1.3.3. Fıkıh Yönünden Özellikleri.....	59
1.3.4. Ahlâk Yönünden Özellikleri	64
İKİNCİ BÖLÜM	68

KERÎMÂN HAMZA’NIN KUR’ÂN İLİMLERİNE BAKIŞI ve BAZI TEFSİR PROBLEMLERİNE YAKLAŞIMI.....	68
2.1. KERÎMÂN HAMZA’NIN KUR’AN İLİMLERİNE BAKIŞI	68
2.1.1. Hurûf-ı Mukattaa.....	68
2.1.2. Müşkîlû’l Kur’an.....	70
2.1.3. Mecâzu’l Kur’an	71
2.1.4. Nâsih-Mensûh	73
2.1.5. Sebeb-i Nüzûl.....	76
2.1.6. Sûreler Arasında Mekkî- Medenî Ayırımı	81
2.1.7. Muhkem-Müteşâbih	82
2.2. KERÎMÂN HAMZA’NIN BAZI TEFSİR PROBLEMLERİNE YAKLAŞIMI	83
2.2.1. Kadının Yaratılışı	83
2.2.2. Kadının Şahitliği	85
2.2.3. Çok Eşlilik.....	88
2.2.4. Erkeğin Kavvâm Olması	89
SONUÇ.....	92
KAYNAKÇA	95
ÖZGEÇMİŞ.....	101

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MISIRLI KADIN MÜFESSİR KERÎMÂN HAMZA’NIN el-LÜ’LÜ’ ve’l-MERCÂN fî TEFSİRİ’l-KUR’AN ADLI TEFSİRİ

Hüsna AKSOY

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU

2023, 101 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU

Doç. Dr. Ali YILMAZ

Doç. Dr. Abdussamet VARLI

Bu çalışmanın amacı Mısırlı kadın müfessirlerden olan Kerîmân Hamza’nın el-Lü’lü’ ve’l-Mercân fî Tefsîri’l Kur’ân adlı eserinin incelenmesi ve takip ettiği tefsir metodunun tespit edilmesidir. Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, çalışmada kullanılan yöntem ve kaynaklar ile Mısırlı kadın müfessirlerden Âişe Abdurrahman bintü’s-Şâtî, Zeyneb el-Gazzâlî ve Fevkiyye eş Şîrbînî’nin hayatları ele alınmıştır. Birinci bölümde ise Kerîmân Hamza’nın hayatı ve el-Lü’lü’ ve’l-Mercân fî Tefsîri’l-Kur’ân adlı eserin rivayet ve dirayet açısından tefsir metodu üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise Kerîmân Hamza’nın Kur’ân ilimlerine bakışı ve bazı tefsir problemlerine yaklaşımı incelenmiştir. Asıl mesleği habercilik olan ve televizyon sunuculuğu yapan Kerîmân Hamza, ilk başta çocuklara yönelik Kur’an tefsir etmesi için gelen talebi Ezher mezunu olmadığı gerekçesiyle reddetmesine rağmen, kendisine gelen çeşitli talepler, Kur’an’a duyduğu ilgi ve bu konuda yaptığı çeşitli televizyon programları neticesinde tefsir yazmaya karar vermiştir. el-Lü’lü’ ve’l-Mercân fî Tefsîri’l-Kur’ân adını verdiği tefsir, müellifin üç yıl boyunca tefsir çalışmalarına odaklanarak yazdığı üç ciltlik bir eserdir ve Ezher Üniversitesi’nin onayından geçmiştir. Okuyucunun sıkılmadan tefsirini okuyabileceğini belirten Kerîmân Hamza’nın eseri tefsir ilmi açısından incelenmesi gereken bir eserdir. Müellifin eseri hakkında çok kısıtlı çalışmaların bulunması, bu araştırmayı el-Lü’lü’ ve’l-Mercân fî Tefsîri’l-Kur’ân hakkında yapılan en kapsamlı araştırma yapmaktadır. Eserin çeşitli açılardan incelenmesi, tefsir literatürüne önemli katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mısırlı Müfessir, Rivayet Metodu, Dirayet Metodu, Kur’an İlimleri

ABSTRACT**MASTER'S THESIS**

EGYPTIAN FEMALE MUFASSIR KERÎMÂN HAMZA'S TAFSIR TITLED el-LÜ'LÜ' ve'l- MERCÂN fî TEFSÎRÎ'L-KUR'AN

Hüsna AKSOY

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Esra HACIMUFTUOGLU

2023, 101 pages

Jury: Assoc. Prof. Dr. Esra HACIMUFTUOGLU

Assoc. Prof. Dr. Ali YILMAZ

Assoc. Prof. Dr. Abdussamet VARLI

The aim of this study is to examine the work of Kerîmân Hamza, one of the Egyptian female mufassirs, titled el-Lü'lü' ve'l-Mercân fî Tefsîrî'l Kur'an, and to determine the tafsir method she followed. The study consists of an introduction, two chapters and a conclusion. In the introduction, the subject of the study, its purpose, the methods and sources used in the study, and the lives of Egyptian female mufassirs Aisha Abdurrahman bintü's-Şâtî, Zeyneb el-Gazzâlî and Fevkiyye Eş Şirbînî are discussed. In the first part, the focus is on the life of Kerîmân Hamza and the method of tafsir of the work called el-Lü'lü' ve'l-Mercân fî Tefsîrî'l-Kur'an in terms of narration and acumen. In the second part, Kerîmân Hamza's view of the Qur'anic sciences and her approach to some tafsir problems are examined. Kerîmân Hamza, whose main profession is journalism and a television presenter, initially rejected the request to interpret the Quran for children on the grounds that she was not an Al-Azhar graduate, but as a result of various requests she received, her interest in the Quran and various television programs she made on this subject, she decided to write a tafsir. The tafsir, which she named el-Lü'lü' ve'l-Mercân fî Tefsîrî'l-Kur'an, is a three-volume work that the author wrote for three years, focusing on tafsir studies, and was approved by Al-Azhar University. Kerîmân Hamza's work, which states that the reader can read her tafsir without getting bored, is a work that should be examined in terms of tafsir science. The fact that there are very limited studies on the author's work makes this research the most comprehensive research on el-Lü'lü' ve'l-Mercân fî Tefsîrî'l-Kur'an. Examining the work from various angles makes a significant contribution to the tafsir literature.

Keywords: Tafsir, Female Commentators, Narration Method, Awareness Method

KISALTMALAR DİZİNİ

b	: İbni
bnt.	: Binti
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celalühü
Çev.	: Çeviren
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hız	: Hazreti
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
MÜİF.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
thk.	: Tahkik Eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
y.y.	: Yayın Yeri

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerîm tarih boyunca insanoğlunun ilgisine en fazla mazhar olan ve üzerine yapılan çalışmalar açısından ipi göğüsleyen bir kitaptır. Çeşitli milletlerden Kur'an'ı anlama çabasında olan herkes, Kur'an'ın tefsir etme gayreti göstermiştir. Bu çalışma, Kur'an'ı anlama konusunda çaba gösteren kişilerden olan Mısırlı kadın müfessir Kerîmân Hamza'nın hayatını, tefsir ilmine olan katkılarını araştırmaktadır. Kerîmân Hamza'nın tefsir metodu, Kur'an ilimlerine ve bazı tefsir problemlerine yaklaşımı, çalışmanın konuları arasındadır. Kerîmân Hamza, yaşadığı coğrafyaya, sosyal ve siyasi olaylara rağmen gazeteci kimliğiyle İslam'ın tebliğinde önemli bir rol oynamıştır. Kerîmân Hamza'nın dini ilimlere dair herhangi bir akademik eğitim almamış olmasına rağmen bir tefsir eseri telif etmiş olması dikkat çekicidir. Kerîmân Hamza yıllarca Muhammed el-Gazzâlî, Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî ve Yusuf el-Karadâvî gibi dönemin âlimleriyle dini programlar yapmıştır. Kendisine gelen teklif üzerine büyük bir gayretle Kur'an'ın tamamını tefsir etmiştir. Bu çalışmada, müellifin tefsirinde kullandığı metot tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma boyunca kullanılan mealler, Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir adlı eserden alınmıştır. Kur'an ilimlerine yaklaşımı konusunda Şeymâ Mahmûd Hâmid'in Arapça eseri incelenmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanması esnasında görüş ve önerileriyle yolumu açan ve bana destek olan kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Esra HACİMÜFTÜOĞLU'na; tashihleriyle çalışmama katkı sağlayan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Abdussamet VARLI ve Doç. Dr. Ali YILMAZ'a müteşekkirim. Ayrıca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve kıymetli arkadaşım Rûmeysa AKAR'a teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum-2023

Hüsna AKSOY

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Allah Teâlâ tarafından Cebrâil aracılığıyla Hz. Peygamber'e indirilen Kur'ân-ı Kerîm, Arapça mûciz bir kelimedir. Onun edebî üslûbu ve nazmı dinleyenleri kendine hayran bırakmıştır.¹ En yüksek ifade gücüne sahip olan Kur'ân-ı Kerîm, asırlar boyunca en doğru şekilde anlaşılacak için birçok ilme konu olmuştur. Tefsir ilmi bunların başında gelmektedir.

Bu çalışmanın konusu, Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik ilmî gayretler içinde olan Mısırlı kadın müfessirlerin hayatları ve tefsir ilmine olan katkıları ile Kerîmân Hamza'nın el-Lü'lü' ve'l-Mercân fî Tefsîri'l-Kur'ân adlı tefsirinde kullandığı metot, O'nun Kur'an ilimlerine ve bazı tefsir problemlerine yaklaşımıdır. Mısırlı hanım müfessirlerin hayatları ilim yolunda olanlar için örnek teşkil etmektedir. Onlar tüm zorluklara ve baskılara rağmen Kur'an'ı anlama ve anlatma gayesinden vazgeçmemişlerdir. Kadının toplumdaki sosyal konumu ve yaşanan sosyal ve siyasi olaylar sebebiyle ilmi çalışmalarını bırakmayıp Kur'an'ı tefsir etmişler ve bu ilme katkıda bulunmuşlardır.

Kerîmân Hamza'nın dini eğitim almamasına rağmen kapsamlı bir tefsir eseri kaleme aldığı görülmektedir. Çalışmada tefsirinde kullandığı yöntem rivayet ve dirayet tefsiri açısından incelenmekte ve Kur'an ilimlerine ve tefsir problemlerine yaklaşımı değerlendirilmektedir. Rivayet tefsir yönteminde Kur'an, sünnet, sahabe ve tabiîn kavlini kullanımına yer verilirken dirayet tefsir yönteminde lügavî, kelimî, fikhî ve ahlakî konular üzerinden inceleme yapılmıştır. Kur'an ilimlerine yaklaşımı Hurûf-ı mukataa, Sebeb-i nüzûl, Mekkî-Medenî ayrımı, Mecazu'l-Kur'an ve Müşkilü'l-Kur'an açısından değerlendirilmiştir. Tefsir problemlerine dair kadının yaratılışı, şahitliği ve çok eşlilik konuları üzerinden müfessirin yaklaşımına dair tespitlerde bulunulmuştur.

¹ Musa Bilgiz, *Hayat Rehberi Kur'an*, Gece Akademi, Ankara 2019, s.159.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ

Kur'an üzerine yapılmış olan çalışmalara bakılacak olunursa bunların çoğunun erkekler tarafından yapılmış olduğu görülecektir. Bunun nedenleri arasında sayılabilecek birçok husus olmasına rağmen en önemlisi kadınların toplumsal hayat içerisinde aile kurumunu ayakta tutma adına üstlenmiş oldukları vazgeçilmez rolleri olduğu görülecektir. Ancak bu zorluklarla beraber kadınlar içerisinde çok ciddi âlimlerin var olduğuna tarih şahitlik etmiştir. Bu çalışma Mısırlı kadın müfessirlerinden Âişe Abdurrahman bintü's-Şâtî, Zeyneb el-Gazzâlî, Fevkiyye eş Şîrbînî ve Kerîmân Hamza'nın hayatlarının incelenmesini, böylece ilim yolunda olan kişilere örnek bir hayatın sunulmasını; tefsir eserinin ise rivayet, dirayet tefsir yöntemi ve Kur'ân ilimleri açısından değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Esere dair yapılan bu kadar geniş kapsamlı bir inceleme Türkiye'de ilktir. Bu yönüyle çalışma literatüre katkı sağlayacaktır. Aynı zamanda müfessirin eserinde İsrâiliyat'a yaklaşımı önem arz etmektedir. O, eserini kaleme alırken tevhid ilkesini vurgulamış, İslamiyet ve diğer dinler arasında karşılaştırmalar yaparak Kitab-ı Mukaddes'ten örnekler sunmuştur. Gayr-i Müslimlerin İslam'a karşı eleştirilerine kendi kitaplarından cevaplar vererek orijinal bir tefsir örneği meydana getirmiştir. Gazeteci kimliğinin etkisiyle âyetlerden ulaştığı sonuçlar ve hükümler ile güncel olaylar arasında bağlantı kurarak çağın problemlerine çözümler aramış ve âyetlerin günümüze yansımalarını ortaya koymaya gayret ettiği görülmüştür.

3. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN METOD

Çalışma sürecinde niteliksel araştırma yöntemine başvurulmuş, doküman ve kaynaklar üzerinden tarama yapılarak müfessirlerin hayatları analiz edilmiş, tefsir eserinde kullanılan metod ve müellifin yaklaşımları tespit edilmiştir. İki bölümden oluşan bu çalışmada Keriman Hamza'nın eseriyle ilgili bölümde Aynü's-Şems Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi'nde yayınlanan Şeyma Mahmud Hâmid'in "Mevkıfî Kerîmân Hamza min Ulûmi'l-Kur'an fî tefsiri el-Lü'lü' ve'l-Mercân" adlı makalesinden ve Hidayet Aydar'ın "Hanım Müfessirler" kitabından yararlanılmıştır. Bununla birlikte tefsir usulüne dair eserlerden, konuyla ilgili akademik yazı ve makalelerden de istifade edilmiştir. Müfessirler yakın dönemde yaşadıkları için farklı

basım yayın organları tarafından kendileriyle yapılan röportajlardan da bilgi aktarımında bulunulmuştur. Fevkiyye eş-Şirbînî'ye dair Hidayet Aydar'ın eseri dışında başka herhangi bir kaynakta bilgiye rastlanılmadığı için bu bölüm kısaca ele alınmıştır.

IV. MISIRLI KADIN MÜFESSİRLER

İlk bölüm Âişe Abdurrahman b. Şâtî (1913-1998), Zeyneb el-Gazzâlî (1917-2005), Fevkiyye eş-Şirbînî ve Kerîmân Hamza olmak üzere dört müfessirin hayatlarına dair inceleme ve tefsir ilmine katkılarından oluşmaktadır. Âişe Abdurrahman ve Zeyneb el-Gazzâlî isimli müfessirler hakkında literatürde yapılan çalışmaların fazlalığı sebebiyle daha detaylı bilgiye yer verilmiştir. Fevkiyye eş-Şirbînî ile ilgili ise Hidayet Aydar'ın kitabına ve web adresindeki bir röportaja başvurmakla yetinilmiştir.

A. ÂİŞE ABDURRAHMAN BİNTÜ'Ş-ŞÂTÎ

1913 yılında Mısır'ın sahil kenti olan Dimyat'ta dünyaya gelmiştir. Babası Dimyat'ta müderristir ve dini ilimlere karşı anne-babanın yoğun ilgisi mevcuttur. Bunun etkisi Âişe Abdurrahman'da da görülmüş ve ailesinin de yönlendirmesiyle beş yaşından itibaren Kur'an-ı Kerim'i ezberlemeye başlamış ve köydeki hocasının da desteğiyle kısa sürede ezberini tamamlamıştır.² Daha sonra annesi ve Ezher Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan dedesi Şeyh Muhammed Demehûci'nin eğitimine devam etmesine yönelik desteğiyle Medresetü'r-Rukiyye'de eğitimini sürdürüp 1929 yılında buradan mezun olarak ilkokul öğretmenliği görevine başlamıştır.³ Bu süreçte dışardan derslerini vererek lise eğitimini de tamamlayıp 1934 yılında lise diplomasını almaya hak kazanmış aynı zamanda en-Nahda isimli dergide şiir ve yazıları yayımlanmış, bir süre derginin başyazarlığını da yapmıştır. Yaşadığı dönemde kadının sosyal hayattaki konumuna farklı bir bakış olduğu için yazılarında Bintü'ş Şati -sahil kızı- mahlasını kullanmış, asıl kimliğini gizlemiştir.⁴

² Lütfiye Terzi, Özer, *Kadının Tefsir İlimindeki Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2010, 82.

³ Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, “ İtticâhâtü't-Tefsîr fî Karnî'r-Râbi' Aşer”, Suudi Arabistan: İlmi Araştırmalar Fetva Davet ve İrşad Dairesi Başkanlığı, 1986/1407, III, 924.

⁴ Şükran Fazlıoğlu, “Âişe Abdurrahman”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, I, 57.

Lise eğitiminin ardından Kahire Üniveristesi Edebiyat Fakültesi'ne kaydolmuş, 1939 yılında Arap Dili bölümünden mezun olmuştur.⁵ döneminde de Üniversite eğitim⁵ yazmaya devam eden Âişe Abdurrahman ikinci sınıftayken “Mısır Kırsalı” isminde bir eser telif etmiştir. Üniversiteden mezun olduktan sonra Yüksek Lisans eğitimine devam etmiş ve 1941 yılında bu eğitimini tamamlamıştır.⁶ Daha sonra hocası Emin el-Hûlî ile evlenmiş ve üç çocukları olmuştur. Müellif evliliğiyle beraber ilmi çalışmalarını bırakmamış aksine artırarak devam ettirmiştir. 1950 yılında doktor olarak Aynü's Şems Üniversitesinde Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde göreve başlamış ve yedi yıl sonra doçentlik unvanını elde etmiştir.⁷ Yine aynı bölüm üzerinden profesörlük unvanını alan müellif Kahire ve Aynü's Şems dışında Karviyyin, Ümm Derman, Hartum, Cezayir ve Beyrut Üniversitelerinde de öğretici olarak görev yapmıştır. Yurt dışında verdiği seminerlerle de ilmi alandaki çalışmalara katkıda bulunmuş, toplumun takdirini kazanmıştır.⁸

Âişe Abdurrahman geride pek çok eser bırakmıştır. Bunlar akademik yazıları, roman, tahkik, biyografi türünde eserleridir.⁹ Tefsir alanındaki çalışmalarıyla birlikte Arap diline dair de pek çok akademik yazısı mevcuttur.¹⁰ Peygamberimiz'in ve aile fertlerinin hayatlarını da kaleme alan müellifin eserlerini “Tefsir ve Hadis”, “Arap Dili ve Edebiyatı”, “Peygamberimiz ve Ailesinin Hayatı” olmak üzere üç ana başlık altında ele almak mümkündür.¹¹ Burada ise araştırmanın gereği olarak yalnızca Tefsir ve Hadis alanındaki çalışmalarına yer verilecektir. Müellifin Tefsir ve Hadis alanındaki eserleri şu şekilde sıralanabilir: et-Tefsîrü'l-beyânî li'l-Kur'ânî'l-Kerîm, el-İ'câzü'l-beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâ'ilü (Nâfi') İbni'l-Ezrak, el-Kur'ân ve kazâya'l-insân, eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye, el-Kur'ân ve'l-fikrû'l-İslâmiyyü'l-mu'âsır, Min esrârî'l-Arabiyye fi'l-beyânî'l-Kur'ânî, el-İsrâ'iliyyât fi'l-gazvi'l-fikrî, Mukaddimetü İbni's-Salâh ve

⁵ Fehd er-Rûmî, III, 924.

⁶ Aîşe Abdurrahman, <https://shamela.ws/author/1179>, Erişim (20.06.2022).

⁷ Fehd er-Rûmî, III, 924.

⁸ Hidayet Aydar, *Hanım Müfessirler (1.Baskı)*, Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2015, 145; Aîşe Abdurrahman, <https://shamela.ws/author/1179>, Erişim (20.06.2022).

⁹ Bkz.: Lüğatünâ ve'l hayat, Tûrâsünê beyne mazin ve'l hâzır, Ardu'l-Mu'cizet.

¹⁰ Fehd er-Rûmî, III, 925.

¹¹ Bkz.: Ümmün'n-nebî (Beyrut: 1979), Terâcimü seyyidâti beyti'n-nübüvve (Kahire: 1988), Kırâe Cedîde fi Risâleti'l-ğufrân (Kahire: 1970).

Mehâsinü'l-ıstılâh.¹² Bu çalışmaları arasında en meşhuru “et-Tefsîrû'l-beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm” adlı eseridir.

Dini ve edebi olmak üzere yaklaşık kırk eser telif eden Aîşe Abdurrahman Kur'an'a yönelik şu eserleri kaleme almıştır: İcâzu'l-beyân li'l-Kur'an ve Mesail İbn Ezrak, el-Kur'an ve't-Tefsîrû'l-Asrî, el-Kur'ân ve kazaye'l-insan, İsrâiliyyât fi'l-ğazvi'l-fikrî, Makâl fi'l-insan 'dirase Kur'âniyye', et-Tefsîrû'l-beyânî li'l-Kur'ani'l-Kerîm.¹³ Müellif bu eserleriyle Kur'an ilmine katkı sağlamıştır. Bunlar arasında et-Tefsîrû'l-beyân adlı eseri tefsir ilmi açısından önem arz etmektedir. Bu eser 14 kısa surenin tefsirinden oluşan iki ciltlik bir eserdir.¹⁴ Müellif tefsirinde kelimelerin sözlük anlamlarından ziyade Kur'an'daki kullanımlarına dikkat çekerek Kur'an'ın kendine has metodunu ortaya koymuştur. Onun bu yaklaşımı bir yönüyle semantik metodu da akla getirmektedir. Ancak semantik yöntem, kapsamlı sistematik bir usuldür. Bu yöntemde kelimelerin kök anlamları yanında Kur'an'daki kullanımları da büyük önem arz etmektedir. Müellif de ayetlerde geçen kelimelerin sözlük anlamları ile yetinmeyip bu kelimelerin Kur'an'daki kullanımlarını da göz önünde bulundurarak Kur'an'ı Kur'an ile tefsir etme gayesi içinde olmuştur. Tefsirini lügavî ve mevdûî bir metod kullanarak ve ele aldığı sureler arasında konu bütünlüğünü takip ederek kaleme almıştır.¹⁵ Yalnızca sarf ve nahiv kurallarına göre Kur'an'ı tefsir etmenin doğru olmadığını belirtmiştir.¹⁶ Tefsirinin yazımında Karaviyyin Üniversitesi'nde verdiği derslerin katkısını dile getiren Âîşe Abdurrahman, hocası ve aynı zamanda hayat arkadaşı olan Emin el-Hûlî'nin (1895-1966) tefsir anlayışından da etkilenmiştir.¹⁷ Müfessir 1962 yılında iki cilt halinde basılan bu eserde Duhâ, İnşirâh, Zilzâl, Âdiyât, Beled, Tekâsür, Alak, Kalem, Asr, Leyl, Fecr, Hümeze ve Mâûn surelerini tefsir etmiştir.¹⁸ Âîşe Abdurrahman bu eserinin yanında tefsir usulündeki bazı konularda farklı bakış açıları sunarak alana önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin yeminler, teradüf kelimeler ve ziyade harfler

¹² Fehd er-Rûmî, III, 925; Fazlıoğlu, I, 58.

¹³ Fehd er-Rûmî, III, 924-925.

¹⁴ Aîşe Abdurrahman Bintu's-Şâti, *et-Tefsiru'l-Beyânî li'l-Kur'ani'l-Kerîm 1-2* (7.Baskı), Daru'l Meârif, Kahire.

¹⁵ Mevdûî yaklaşım konulu yaklaşım olarak da bilinmektedir. Kur'an'ın herhangi bir konusunu ilgili ayetler çerçevesinde ele almak demektir. Bu yöntemde ele alınan konu derinlemesine araştırılarak Kur'an'a dair kapsamlı bir bakış açısı oluşturulmak hedeflenir. Detaylı bilgi için bkz.: Demirci, 297-302.

¹⁶ Fehd er-Rûmî, III, 926.

¹⁷ Hikmet Koçyiğit, “Çağdaş Müfessirin Toplumla İletişim Vasıtaları”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 2017, 20; Aîşe Abdurrahman, I, 13; Aydar, 146-147.

¹⁸ Aîşe Abdurrahman, I, 19.

²⁴ Aîşe Abdurrahman, *İcâzu'l-Beyân*, 212-215.

rüyalar için, “rüya” kelimesinin ise sadık rüyalar için kullanıldığını belirtmiştir.²⁵ Burada ayetlerin siyak ve sibakına bakarak bu sonuçlara ulaştığı görülmektedir.

Yeminlerle ilgili konu da kısaca ele alınacak olursa şunlar belirtilebilir. Yeminler, tarih boyunca dikkat çekmek ve güven oluşturmak amacıyla kullanılmıştır. Mesajların etkisini artırmak ve dikkat çekmek amacıyla Kur'an'da da yeminler kullanılmıştır. Kur'an'daki yeminler, “Allah'ın zatı üzerine yapılan yeminler”, “nesneler ve nesnelerin fiilleri üzerine yapılan yeminler” olmak üzere iki başlıkta ele alınmaktadır.²⁶ Allah'ın zatı üzerine yapılan yeminlerin yorumunda müfessirlerin çoğunluğu benzer açıklamalarda bulunurken ikinci bölümde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Genelde nesneler ve nesnelerin fiilleri üzerine yapılan yeminlerin Allah'ın azametine, nesnelerin faydasına ve faziletine işaret ettiğini belirtilmiştir.²⁷ Âişe Abdurrahman Bintü's Şati ise -kadim geleneğin aksine- bu yeminlerin sanatsal beyan olduğunu ifade etmektedir. Kur'an'ın edebi üslubu ve belâğati herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Mesajların etkisini artırmak amacıyla Kur'an'da farklı edebi yöntemlere başvurulmuştur. Âişe Abdurrahman Bintü's Şati bu yöntemlerden birinin de yeminler olduğunu belirtmektedir. O, Kur'an'da nesneler üzerine yapılan yeminlerin sanatsal beyan olduğunu ifade etmiş ve yeminleri yalnızca dini gerekçelerle açıklayanları eleştirmiştir, “et-Tefsîru'l-Beyânî” ve “İ'câzü'l-Beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm” adlı eserlerinde yeminlerin kullanımına dair geniş açıklamalarda bulunmuştur. Örnekler üzerinden görüşü açıklanacak olursa Duhâ suresindeki yeminleri sanatsal bağlamda şu şekilde ele almaktadır. Duhâ suresinde sabahın aydınlığına ve gecenin sakinliğine yemin edilmektedir. Âişe Abdurrahman bu nesnelerin insanların sürekli şahit oldukları, inkâr edemeyecekleri bir gerçek olduğuna dikkat çekerek nasıl ki gecenin sükuneti, sessizliği bizi gündüzün olmayacağına dair bir şüpheyi düşürmüyorsa vahyin bir süre kesintiye uğraması da onun gerçek olmadığına yahut Allah'ın Peygamberini terk ettiğine dair bir şüpheyi götürmemelidir.²⁸ Yani burada yapılan yemin, fetretü'l vahyin sanatsal bir üslup ile şüpheyi mahal bırakmayacak bir gerçeklikle bağdaştırılarak açıklanmasını sağlamaktadır. Burada -geleneksel yorumların aksine- gündüz ve gecenin sakinliğinin faydasına, önemine dikkat çekilmemekte; sanatsal bir üslupla Allah'ın

²⁵ Âişe Abdurrahman, *İcâzu'l-Beyân*, 215; Gündüz, 196-201.

²⁶ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* 1-4, (thk.: Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim), el-Hey'etü'l-Mısriyye Âmme lil-Kitâb, 1974, IV, 54.

²⁷ Süyûtî, IV/57.

²⁸ Âişe Abdurrahman, *Tefsîru'l Beyânî*, I, 24.

Peygamberini terk etmediği açıklanmaktadır.²⁹ Adiyât suresinde ise nefes nefese kalan, baskın yapan atlardan bahsedilerek bunlara yemin edilmektedir. Buradaki yeminler de sanatsal beyan açısından ele alındığında, Araplar tarafından atlıların yaptıkları baskınlar ve bir savaş-kargaşa durumu ince tasvirlerle zihinlerde canlandırılmakta ve o anda yaşanan duygu muhataba hissettirilmektedir. Surenin devamında yeniden diriliş ve hesaptan bahsedilmesi manidardır. Baskın anında hissedilen duygular ve baskına hazırlıksız yakalanışla; ahiret hayatının başlaması, kabirlerden kalkış, insanların şaşkınlık ve korku içinde olması, insanın üzerinde bıraktığı etki açısından birbirine çok benzemektedir.³⁰ Âişe Abdurrahman'a göre Kur'an'da üzerine yemin edilen bu nesneler, soyut konuların insanlar açısından daha anlaşılır hale gelmesi için kullanılmış olup hayatın içinden ve inkârı mümkün olmayan gerçeklerdir. Bu somut gerçekler üzerinden soyut konular sanatsal bir üslupla daha anlaşılır hale gelmiştir.³¹

Kur'an'daki yeminlere dair yapılan çalışmalar incelendiğinde bu yorumu ilk kez dile getiren Âişe Abdurrahman Bintü's-Şati olmuştur. Modern Batılı bilginler arasında yer alan Angelika Neuwirth, yeminlerle ilgili bir makalesinde, yeminleri edebi açıdan ele almıştır ancak O, ayetlerdeki yeminleri ibadetle ilgili yeminler kümesinin bir parçası saymıştır. Yani örnekler üzerinden ifade edilen sanatsal beyan yorumunu ilk defa Âişe Abdurrahman Bintü's-Şati dile getirmiştir. Kur'an'a dair bu çalışmaları tefsir alanında önem arz etmektedir.³²

Müellif ilme olan merakı, akademik çalışmaları, eserleri ve öğreticiliği ile örnek olmuştur. Aile hayatının getirmiş olduğu yoğunluğa rağmen çalışmalarını devam ettirmesi, eserleriyle akademik hayata katkı sunması kararlılığını ve azmini gözler önüne sermiştir. Ömrünün son vakitlerine kadar öğrenme-araştırma gayesini bırakmayan müellif, ilme adanmış bir ömür sürmüştü ve 1 Aralık 1998 tarihinde vefat etmiştir.

²⁹ Âişe Abdurrahman, *Tefsîru'l Beyânî*, I, 27.

³⁰ Âişe Abdurrahman, *Tefsîru'l Beyânî*, I, 106,109.

³¹ M. Zakyı Ibrahim, "Kur'ân'da Yeminler: Bintü's-Şâtî'nin Edebî Katkısı", (Çev.; Burhan Sümertaş), *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(3), 2013, 955, 960-967.

³² M. Zakyı Ibrahim, 961, 967.

B. ZEYNEB el-GAZZÂLÎ

1917 yılında Kahire'nin Meyyit Yaiş köyünde dünyaya gelen Zeyneb el-Gazzâlî siyasî, ilmî ve sosyal hayattaki aktif kişiliği ile tanınmış bir kadın müfessirdir. Onun toplumda yaşanan gerek dînî gerekse siyasî sorunlara duyarlı olmasına ve aktif bir kişiliğinin oluşmasına öncü olan şahıs, babası olmuştur. Ezher mezunu olup ticaretle uğraşan babası, kızının dînî, fikrî ve ahlâkî eğitimine önem vermiş ve onun idealist bir insan olmasının temellerini atmıştır. Babası ona, kadın sahabilerden Nesîbe b. Kab'a (13/634) nisbetle "Nesîbe" ismini de vermiştir. Ne yazık ki Zeyneb el-Gazzâlî'nin babasıyla beraberliği on yaşına kadar sürmüştür. On yaşındayken babasının vefatı üzerine kardeşleri ve annesiyle birlikte Kahire'ye taşınmıştır. Eğitimine Kahire'de devam eden müellif, Ezher âlimlerinden dînî içerikli özel dersler almıştır. Küçük yaşlarda Mısırlı şair ve mütefekkir Âişe İsmet Teymur'un (1840/1902) eserlerini okumuş ve ondan etkilenmiştir. Gazete ve dergilerde yazılar yazmaya başlayan Zeyneb el-Gazzâlî, Kadınlar Birliği'nin başkanı Hüdâ Şa'râvî ile tanışıp bu birliğin önde gelen savunucularından olmuştur. Ancak bu birlik, kadınların başörtüsünü çıkarması görüşündedir ve Zeyneb el-Gazzâlî konuyla ilgili Ezher âlimleriyle bir süre konuşmalar yapmıştır. Özellikle meşhur Ezher âlimi Muhammed en-Neccâr'ın da bilgilendirmeleriyle görüşlerini değiştirmiş ve bu birlikten ayrılmıştır. Daha sonra 1936 yılında 20 yaşındayken İslam'ı tebliğ gayesiyle Müslüman Kadınlar Birliği Cemiyeti'ni kurmuştur.³³

Müslüman Kadınlar Birliği, hem İslâmî hem de siyâsî alanda Mısır'da büyük bir yankı uyandırmıştır. Pek çok protestolar ve mitingler düzenleyerek Mısır siyasetinde yerini alan bu cemiyete birçok kişi üye olmuş, topluluk hızla büyümüştür. Zeyneb el-Gazzâlî, bu teşkilatla beraber Mecelletü's-seyyidâtî'l-müslimât adında haftalık bir dergi çıkarmıştır. Kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra Hasan el-Bennâ'nın (1949) başkanlığındaki Müslüman Kardeşler ile iletişime geçen bu cemiyete Müslüman Kardeşler'in Müslüman Kadın Kardeşler kolunu yürütmesi üzerine teklif gelse de teşkilat üyeleri bunu kabul etmemiştir. Ancak teşkilatın Müslüman Kardeşler ile iletişimi devam etmiştir. Daha sonra siyasi sebeplerle Mısır devlet başkanı Cemal Abdünnâsır tarafından Müslüman Kardeşler'in dağıtılması ve üyelerinin mallarına el

³³Hatice Toksöz, "Zeyneb el-Gazzâlî", *TDV Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2020, I, 470; زينب الغزالي, (t.y.), <https://www.marefa.org/الغزالي>.

konulmasından Zeyneb el-Gazzâlî'yi de etkilemiş, onun mallarına da el konulmuştur. Zeyneb el-Gazzâlî bu baskılara rağmen davasından vazgeçmemiş ve Müslüman Kardeşler'in yeniden inşasında önemli rol üstlenmiştir. Dönemin Mısır başkanı ile görüşmeyi reddedip teşkilatın Sosyalist Birliğin denetimine bırakılmasına izin vermeyen Zeyneb el-Gazzâlî 1965 yılında tutuklanarak hapse atılmıştır. 6 yıllık hapis hayatında Kur'an'a tutunduğunu ve sürekli Kur'an ile meşgul olduğunu belirten müellif bu süreçte aldığı notları geliştirerek bir tefsir kitabı telif etmiştir. Kendisinin tefsir kitabı dışında birçok eseri mevcuttur ve bunlardan bazıları Türkçeye de tercüme edilmiştir.³⁴ İlâ İbnetî, el-Erbeûn en-Neveviyye, Nahv Bahsin Cedîd, min-Havâtır Zeyneb el-Gazzâlî fi'd-Dîn ve'l-Hayat isminde eserleri mevcuttur. Bunlardan en meşhuru, hapis günlerini anlatan “Eyyâm min hayâtî” isimli eseridir. Bu eser Türkçeye “Zindan Hatıraları” başlığıyla tercüme edilmiştir. Bunun dışında iki eseri de “Müslüman Aileye Doğru Yeniden İslâmî Diriliş” ve “Gençlerle Mektuplaşmalarım” isimleriyle tercüme edilmiştir. Özgürlüğüne kavuştuktan sonra birçok ülkeye giderek konferanslar vermiş ve 2005 yılında Kahire’de vefat etmiştir.³⁵

Nazarât fî Kitâbillâh adlı eserinde Kur'an'ın tamamının tefsirini ele alması açısından Zeyneb el-Gazzâlî ilk kadın müfessir kabul edilmiştir. Ancak buna itiraz edenler de mevcuttur. Hidayet Aydar’a göre Kur'an'ın tamamını tefsir etmesi açısından ilk kadın müfessir, Nusret Begüm’dür.³⁶ Ancak bu eser de bir kadın müfessir tarafından kaleme alınmış olması sebebiyle alanında önem arz etmektedir. Zeyneb el-Gazzâlî bu eseri hapisane döneminde aldığı notlardan ve kadınlara verdiği derslerden oluşturmuştur.³⁷ Tefsirini tamamladıktan sonra Ezher hocalarından olan tefsir profesörü Abdulhay Fermavi’den eseri incelemesini istemiştir. Hocasının onayından sonra eserin ilk cildi 1994 yılında Kahire’de basılmıştır. Eser iki cilt olup dili anlaşılır ve kolaydır. Ahlâkî konuların ağırlıkta olduğu eserde fikhî ayrılıklara çok fazla değinilmemiş, ayetlerin anlamları verilerek güncel problemlerle ayetler arasında ilişki kurulup bu problemlere Kur'an'dan çözümler aranmıştır. Eserde İbn Kesir (774/1373) ve Seyyid

³⁴ Tercüme edilen eserleri: *Zindan Hatıraları*, trc.: H. Hüseyingil, Madve Yayınları, İstanbul 1984; *Yeniden İslâmî Diriliş Doğru*, trc.: Mustafa Özcan, Ark Yayınları, 2022; *Gençlerle Mektuplaşmalarım*, trc.: Savaş Kocabaş, Sadullah Yıldız, Atike Öteler, İdrak Yayınları 2021.

³⁵ Ali Akpınar, “Bir Hanım Müfessir Zeyneb El-Gazâlî ve Tefsîri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(3), 12, 1999, 29-30; Toksöz, 470.

³⁶ Aydar, Hanım Müfessirler, 167.

³⁷ Zeyneb el-Gazzâlî, *Nazarât fî Kitâbillâh*, Dâru’s-Şurûk, Kahire 1994, I, 11-12.

Kutub'un (1966) tefsirleri başta olmak üzere; Kurtubî, Âlûsî (671/1273) ve Ebüssuûd'un (982/1574) tefsirlerine de başvurulmuştur.³⁸ Bunun yanında hadis kaynaklarından da faydalanılmıştır.³⁹

Zeyneb el-Gazzâlî'nin hayatını incelendiğinde aksiyoner ve idealist kişiliği, toplumun sorunlarına karşı duyarlılığı, ilme ve Kur'an'a olan sevgisi açık bir şekilde görülmektedir. Özgürlüğüne kavuştuktan sonra da tebliğ faaliyetlerine devam ederek ülke ülke gezip konferanslar veren ve yaşadığı zorluklara rağmen pes etmeden yoluna devam eden müfessir, kararlılığıyla insanlara örnek olduğu gibi tefsir eseriyle de güncel konularla Kur'an ayetleri arasında irtibatı sağlayarak Kur'an'ın hayata uygulanması konusunda yardımcı olmuştur. Gazzâlî, ardında pek çok eser bırakarak 2005 yılında Kahire'de vefat etmiştir.⁴⁰

Zeyneb el-Gazzâlî, tefsirinde İbn Kesir ve Seyyid Kutub'un tefsirlerinden faydalanıp hadislere de yer vererek hadislerin kaynaklarını dipnotlarda göstermiştir. Tefsirinde ayetlerin mânâsını verirken günümüzle bir bağ kurmaya çalışmış, yalnızca Kur'an okumanın onun indiriliş gayesine uygun olmadığını belirterek Kur'an'ı anlamanın ve hayata aktarmanın önemine dikkat çekmiştir.⁴¹ Kur'an'da anlamsız yere gelmiş zaid bir harfin olmadığını belirtmiştir. Şiirle istihsada yer vermemiş ancak bazı ayetlerin tefsirinde mânâyı destekleyen şiirleri eserine almıştır.⁴² Günümüz problemleriyle ayetler arasında ilişki kurarak bazı kavramları yeniden yorumlamıştır. Örneğin "ibn sebîl" kelimesinin siyâsî mültecileri de kapsadığını ifade ederek onları gözetmenin İslâm'ın şerefi açısından gerekli olduğunu belirtmiştir.⁴³

Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine önem veren Gazzâlî ele aldığı ayeti benzer ayetlerle açıklamıştır.⁴⁴ Hadis ve sahabe kavillerine de kaynaklarıyla birlikte yer vererek sünnet bilgisini zengin bir şekilde eserine yansıtmıştır.⁴⁵ Bid'at ve hurafeler konusunda detaylı açıklamalarda bulunan Gazzâlî, tevhidle ilgili ayetleri ele alırken tasavvuf adı altında ortaya çıkan ancak Kur'an ve sünnete uymayan bazı uygulamaların yanlışlığından

³⁸ Gazzâlî, I, 12.

³⁹ Aydar, 167-169; Akpınar, 231.

⁴⁰ Hidayet Aydar, "Biyografi Kitaplarında İhmal Edilen Müellifler: Kadın Müfessirler", Hidayet Aydar (Ed.), *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, (ss.78-164), İstanbul 10-11 Kasım 2016.

⁴¹ Gazzâlî, I, 47.

⁴² Gazzâlî, I, 307.

⁴³ Gazzâlî, I, 101.

⁴⁴ Bkz.: Gazzâlî, I, 201, 203, 205.

⁴⁵ Gazzâlî, I, 165.

bahsetmiş, ıslık çalıp el çırparak Kabe'yi tavaf eden müşrikler hakkındaki ayetin açıklamasında, Kurtubî'nin bu ayetin bağırıp çağırarak raks eden sûfilere reddiye olduğu görüşüne yer vermiş ve günümüzdeki hatme, zikir halkaları ve mevlidlerin de bid'at olduğunu ifade etmiştir. Gerçek imanın Allah'a hüsnü zanda bulunmak olduğunu, iyi niyetin ve kalp temizliğinin kişiyi Allah'a yaklaştırdığını ve bu süreçte imtihanlar karşısındaki tepkilerle bazı merhalelerin katedildiğini söylemiştir. Bu halin değişken olduğunu belirterek mü'minin zirveye ulaşmak için çabalamasına ve bu bağlamda namazın önemine değinmiştir.⁴⁶

Gazzâlî, tefsirinden toplumda yaşanan problemlere de çözümler aramıştır. Bu konuyla ilgili olarak tevhid inancının gerçek mânâsıyla yaşanmadığına dikkat çekmiş, insanların kalplerinde tek Allah inancını unuttuklarını ve Allah dışında birçok şeye sıkı sıkıya bağlandıklarını belirtmiştir.⁴⁷ Toplumun kurtuluşunun inançlarını gereği olarak İslâm'ın koymuş olduğu ahlâkî kâideler ve sosyal yaşama dair kurallara uymakla mümkün olduğunu ifade etmiştir. Özellikle faizin bir toplum için yıkım sebebi olduğunu ve miktarı ne olursa olsun faizin her çeşidinden uzak durulması gerektiğini söylemiştir.⁴⁸

Kıssaları ele alırken İsrâiliyata yer vermemiş ve kıssaların eğitsel yönleri üzerinde durmuştur.⁴⁹ Siyâsî hayat açısından ise Allah'ın hükümlerinin dışına çıkmanın tâğûtluk olduğunu ve bunun topluma büyük bir haksızlık olduğunu belirterek yöneticileri zulme karşı olmaya, hak yoldan ayrılmamaya davet etmiştir. İlim yolunda olanlara ise şu tavsiyelerde bulunmuştur: Yöneticilerin tüm yaptıklarını çıkarları amacıyla onaylayanların yapılan zulme ortak olarak büyük bir zararla âhireti dünya ile değiştirdiklerini, ilim adamlarının görevlerinin yöneticilere nasihatlerde bulunup onları doğru yola davet etmek olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰

⁴⁶ Gazzâlî, I, 538. Akpınar, 232, 240-241.

⁴⁷ Gazzâlî, I, 678.

⁴⁸ Gazzâlî, I, 250; Akpınar, 240, 244.

⁴⁹ Gazzâlî, I, 161.

⁵⁰ Gazzâlî, I, 514; Akpınar, 245.

C. FEVKİYYE eş-ŞİRBÎNÎ

Arap Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olan Fevkiyye eş-Şîrbînî, yaklaşık 26 yıl boyunca Suudi Arabistan’da ve Kuveyt’te ikamet etmiştir. Buralarda kaldığı sürede ilim meclislerine katılmış ve Beyzâvî, İbn Kesîr, Taberî, Celâleyn ve Şa’râvî’nin tefsirlerini okumuştur. Şeyh Muhammed Mütevellî eş-Şa’râvî’nin (1998) yanında çalışmış ve tefsir üzerine dersler almıştır. Daha sonra Mısır’a döndüğünde edindiği bu bilgileri paylaşmak istemiş ve Atıcılık Kulübü Camisi başta olmak üzere bilinen yerlerdeki camilerde kadınlara yönelik tefsir derslerine başlamıştır.⁵¹ Bu derslere büyük bir rağbet olunca müellif, dersler için aldığı notları geliştirerek beş yıla yakın bir emeğin neticesinde “Tefsîru’t-Teysîr” isimli eserini oluşturmuştur. Tefsirini tamamladıktan sonra onu Ezher Üniversitesi’nde İslam Araştırmaları Akademisi’ne sunmuş ancak tefsirin basımına ilişkin karar üç yıla yakın süreye kadar uzamıştır.⁵²

Fevkiyye eş-Şîrbînî, tefsir ya da fıkıh bölümünden mezun olmadığını ancak Kur’an’ın tefsiri için dilin kurallarını bilmenin de önemli olduğunu belirterek pek çok tefsir kaynağını incelediğini ifade etmiştir. Tefsirini yazarken kolay ve anlaşılır bir dil kullanmaya dikkat etmiş ve İsrâiliyat’tan uzak durmuştur. Ona göre İsrâiliyat’tan olan rivayetler, oryantalistler tarafından İslâm aleyhine kullanılmaktadır. Bu sebeple eserini oluştururken özellikle İbn Kesîr(ö. 774/1373) ve Taberî’nin tefsirlerindeki İsrâiliyat’a yönelik rivayetlerden uzak durduğunu belirtmiş, aynı zamanda okuyucuya fayda sağlamayacak ihtilaflardan da kaçınmış ve sahih rivayetleri esas almıştır. Tefsiri dört ciltten meydana gelip iki bin beş yüz sayfadan oluşmaktadır.⁵³ İlk cildinde Fâtiha sûresinden Tevbe sûresine kadar olan kısım, ikinci cildinde Yunus sûresinden Hac sûresine kadar olan kısım, üçüncü cildinde ise Mü’minûn sûresinden Zuhurf sûresine kadar olan kısım, dördüncü ciltte ise Duhân sûresi ve sonraki sûrelerin tefsiri yer almaktadır.⁵⁴

⁵¹ مفسرة القرآن والداعية الإسلامية فوقية الشربيني, <https://www.aljarida.com/articles/1461906470923783800/>, Erişim(23.06.2022).

⁵² Aydar, 245,247.

⁵³ AlMadina, (28.04.2016), <https://www.al-madina.com/article/441869/-الرجل-والمرأة-التفرقة-بين-الرجل-والمرأة>, Erişim(23.06.2022).

⁵⁴ Aydar, 245, 246.

BİRİNCİ BÖLÜM

KERÎMÂN HAMZA ve TEFSİR METODU

1.1. KERÎMÂN HAMZA’NIN HAYATI

Mısırlı kadın müfessirlerden bahsedildiğinde en önemli isimlerden bir tanesi Keriman Hamza’dır. Babası iletişime dair eğitim faaliyetlerinin ve İletişim Fakültesi’nin kurucusu olan Dr. Abdülatif Hamza’dır.⁵⁵ Kerîmân Hamza 15 yaşında evlendikten bir süre sonra kayıt için Ezher’e başvurmuş ancak başvurusu reddedilmiştir. Bunun üzerine kardeşi Jilan Hamza, kendisine Kahire Üniversitesi’nde bulunan Edebiyat Fakültesi Gazetecilik Bölümüne kaydolması konusunda fikir vermiştir. Mısır’da bu bölümün kurucusu, babaları Abdülatif Hamza’dır. Kerîmân Hamza bunun üzerine Gazetecilik bölümüne başvurmuş ve başvurusu kabul edilmiştir. Üniversite eğitimine o zamanlar Have Dergisi’nin yazı işleri müdürü olan Emine es-Said gelmiştir. Emine Said’in kendilerine eğitimi sevdirdiğini ve onun kızların okumasına çok önem verdiğini belirtmiştir. Burada bir yıl eğitim aldıktan sonra 1969 yılında mezun olan Kerîmân Hamza, Rihami Kültür Sarayı’na atanmış ve burada medya sorumlusu olarak göreve başlamıştır. Aynı zamanda okuryazarlık üzerine de seminerler vermiştir. Ancak Kerîmân Hamza’nın hayali, Kur’an programı sunucusu olmaktır. Çünkü o Kur’an ve dînî bilgiler alanında toplumun bilinçli olmasını istemiştir. Bu niyetle kardeşi Jilan Hamza ile beraber dönemin Medya ve Enformasyon Bakanı Abdülkadir Hatem’e gitmişlerdir. Ona dînî programlarda görev almak istediğini belirtmiştir. Bunun üzerine sınava alınmıştır. Kerîmân Hamza, bu süreçte henüz başörtülü değildir. Sınavda Abdullah b. Revâha hakkında konuşmaya başladığında sınav heyetinin buna çok şaşırdığını belirtmiştir. Sınav sonrasında kendisine çocuk programlarının sunuculuğu teklif edildiğinde Kerîmân Hamza, Kur’an-ı Kerîm’i çocuklara anlatabileceğini ifade etmiş ve ona Süheyr el-Itribî’nin programının son on dakikasında küçük hikayeler anlatması için fırsat verilmiştir. Kerîmân Hamza çocuk programlarında büyük bir başarı elde etmiştir. Daha sonra dönemin televizyon şefi Abdurrahim Sürur tarafından dini programlarda görevlendirilmiştir. Ezher ve Dâru’l-Ulûm mezunu pek çok kişi ile program sunmuştur. Başörtüsü ile ilgili bir sempozyuma davet edildiğinde ise

⁵⁵ “كاريمان حمزة”, marefa,,(t.y.).https://www.marefa.org/حمزة_كاريمان, Erişim (15.06.2023).

sempozyuma başörtüsü ile katılmıştır. “Kur’an Rabbi” programını sunmaya başlayacağı zaman ise örtünme kararı almıştır.⁵⁶

Kerîmân Hamza, 1970’li yıllarda Mısır’da başörtüsüne karşı olumsuz tutumun varlığına rağmen devletin resmî ekranına çıkan ilk tesettürlü kadın gazeteci olmuştur. Edebiyat Fakültesi mezunu olan Kerîmân Hamza’nın evindeyken radyoda dinlediği Kur’an ile dine olan merakı artmış ve zamanla örtünme kararı almıştır. Mısır televizyonunda başörtüsüyle program yapmaya başladığında 26 yaşında olan Kerîmân Hamza, toplumun ve televizyon çalışanlarının bu durumu son derece hoş karşıladığını ancak ülkenin kamu politikasında İslâm’a dair bir korkunun olduğunu dile getirmiş; medya sorumlularının hepsinde olmasa da bazılarında islamofobinin olduğunu ve sebebini tam olarak bilmemekle birlikte büyük devletlerin İslâm’a karşı duruşunun bunda etkisi olabileceğini belirtmiştir.⁵⁷ Başörtüsünün geçmiş yıllara kıyasla yaygınlaşmasına mutlu olduğunu, başörtülülerin dar kıyafetler giymesi konusuna üzüldüğünü ancak kimseden aniden büyük bir değişim beklenmemesini, yeni örtünmüş birisinden bir günde Rabia el Adeviyye’ye dönüşmesini istemenin yanlış olduğunu ve bu gibi konularda insanların nezaketle yönlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Zarafet ve Terbiye olarak çevrilen “Enêka ve Haşme” isimli eserinde tesettür kıyafetlerini tanıtmış ve tesettüre dair bir çerçeve çizmiştir.⁵⁸

1970 yılından 1999 yılına kadar Mısır televizyonunda programlar yapmıştır. Çocuklara yönelik Kur’an programı ve 1500’den fazla televizyon programı yayınlarak yayım tarihinde yerini almıştır.⁵⁹ Muhammed el-Gazzâlî (1917/1996), Yusuf el-Karadâvî, Muhammed Mütevellî eş-Şa’râvî (1911/1998) ile de programlar yapmıştır.⁶⁰ Dînî içerikli pek çok televizyon programını sunmasının yanında birçok eser de kaleme almıştır. Lillâhi Ya Zembrâ, Mevs'uatu Seyyidi Halk, Rihle mine's-Sufûri li'l-Hicâb, Rifkan bi'l-Kaverir, Tezevvetu Mucrimen eserlerinden bazılarıdır.⁶¹ Aralarında

⁵⁶ Seha Said, 2020, أول مذبة محبة في ماسبيرو, <https://www.maspero.org/wps/portal/home/radio-and-tv-magazine/talks/details/136a539e-8409-4381-aabd-b6701709656e/>, Erişim(01.06.2022).

⁵⁷ Kerime Hasen, <https://www.almazryalyoum.com/news/details/1937614>, (10.08.2023).

⁵⁸ Kerime Hasen, <https://www.almazryalyoum.com/news/details/1937614>;

“كاريمان حمزة”, marefa,,(t.y.).https://www.marefa.org/كاريمان_حمزة, Erişim(23.06.2022).

⁵⁹ “wikipedia”, https://ar.wikipedia.org/wiki/كاريمان_حمزة, Erişim(01.06.2022).

⁶⁰ “wikipedia”, https://ar.wikipedia.org/wiki/كاريمان_حمزة, Erişim(01.06.2022).

⁶¹ Lillâhi Ya Zembrâ adlı eseri 1999 yılında yayınlanmıştır. Burada medya ve gazetecilik hayatındaki tecrübelerinden bahsetmektedir. Tezevvetü mucrimen adlı eseri ise 2001 yılında yayınlanmıştır. Bu eserinde ise siyasi konulara, Müslüman Kardeşler birliği başta olmak üzere bazı İslami topluluklara ve devlet yönetiminin bunlarla ilişkilerine değinmiştir.

en meşhuru ise gençlere yönelik kaleme aldığı Kur'an tefsiridir. Tefsirin ismi “el-Vâdih fî Tefsîrû'l-Kur'an li'ş-Şebîbe”dir.⁶² Tefsiri yazma süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

Kerîmân Hamza 2005 yılına kadar Mısır Hükümeti'nin televizyon kanalında çalışmış ve sansüresiz bir program yapmak için “Ümmetin Sesi” isimli gazetede görev yapmaya başlamıştır. Bir süre sonra Mısır genel kitap kurumundan çocuklara yönelik Kuran'ı tefsir etmesi için bir talep gelmiştir. Kerîmân Hamza bu teklifi Ezher mezunu olmadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Daha sonra kardeşi Jilan Hamza'nın ısrarıyla Mülk, Nebe ve Gad Semia cüzlerini tefsir etmiştir. Ancak tefsiri yazdıktan sonra bu işle ilgilenen kişileri bulamayınca Dâru'ş-Şurûk'un sahibi Adil Muallim'e gitmiş ve yazdıklarını ona göstermiştir. Adil Muallim de Kerîmân Hamza'dan bütün Kur'an'ı tefsir etmesini istemiştir.⁶³ Bunun üzerine üç yıl boyunca yalnızca tefsir çalışmalarına odaklanarak üç ciltlik bir eser kaleme almıştır. Tefsir, Ezher Üniversitesi'nin onayından geçtikten sonra 2010 yılında neşredilmiştir.⁶⁴

Tefsirinin en belirgin özelliğinin basit, sade ve kolay anlaşılır olduğunu ayrıca bu tefsiri bir annenin çocuğuna bir şeyler anlatması gibi kaleme aldığını ifade eden Kerîmân Hamza, tefsirinde sebeb-i nüzûl ve kıssalara yer verdiğini, okuyucunun sıkılmadan tefsirini okuyabileceğini belirtmiştir.⁶⁵ Kerîmân Hamza, Kur'an tefsirini yazmasını, 35 yıllık yayım hayatında yaptığı dînî programlara ve İslâmî yazılarına bağlayarak İslâm'ı tebliğ çabasının meyvesi olarak görmektedir.⁶⁶

1.2. el-LÜ'LÜ' ve'I-MERCÂN fî TEFSÎRÜ'L-KUR'AN'IN RİVAYET TEFSİRİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

Makul olan mananın ortaya çıkarılması anlamına gelen f-s-r kelimesinden türeyen tefsir mübalağa sigasıdır. Lafızların ayrıntılarıyla ve anlaşılması zor yönleriyle ilgilidir.⁶⁷ Terim anlamına dair farklı tanımlamalar bulunmakla birlikte Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: “*Tefsir Kur'an lafızlarının*

⁶² “wikipedia”, (22 Mart 2022), https://ar.wikipedia.org/wiki/كاريما_حمزة, Erişim(01.06.2022); marefa,,(t.y.).https://www.marefa.org/كاريما_حمزة, Erişim(23.06.2022).

⁶³ Kerime Hasen, سبيل ما شاشات في الوحيدة المحببة الوحيدة حمزة , كاريما حمزة , <https://www.almasryalyoum.com/news/details/1937614>, 2008, Erişim(21.06.2022)

⁶⁴ Aydar, 260.

⁶⁵ Aydar, 262.

⁶⁶ Haydar, 263.

⁶⁷ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fî Ğaribu'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudi, Daru'l Kalem, Beyrut 1412, 636.

*söyleniş keyfiyetinden, lafızların müfred ve terkip halindeki delâletlerinden ve hükümlerinden, terkip halinde iken ortaya çıkan mânalarından bahseden ilim dalıdır”*⁶⁸

Her ilim dalında olduğu gibi edebî üslûba sahip ilahi kelamın açıklanması için de tarih boyunca çeşitli yöntemler takip edilmiştir. Bu yöntemler genel olarak rivayet ve dirâyet tefsiri olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır. İlgili bölümlerde bu yöntemlere dair açıklamalar yapılmıştır. Bu yöntemlerle birlikte geniş ölçüde dil tahlillerine yer veren lügavi tefsirler, sezgiyi de dahil ederek ilham, keşf yoluyla âyetlerin anlaşılmasına çalışıldığı işâri tefsir yöntemleri de mevcuttur.⁶⁹ Bu bölümde el-Lü'lü ve'l-Mercân fî Tefsîrü'l-Kur'ân adlı tefsir eserinin rivayet ve dirâyet tefsir yöntemleri üzerinden özellikleri incelenmiştir.

Rivayet tefsir metodunda âyetlerin beyanı Kur'an'daki diğer âyetler üzerinden, hadisler ile yahut sahabe sözleriyle gerçekleştirilir. Aynı zamanda sahabenin uygulamalarına şahit olan tâbiîn neslinin rivayetleri de bu tefsir metodunun önemli kaynaklarındandır. Bu sebeple sözü edilen tefsir yöntemi me'sûr, naklî tefsir olarak da adlandırılmıştır.⁷⁰

Rivayet tefsir yönteminde Hz. Peygamber'in konumu hakkında farklı görüşler belirtilmiştir. Bazı âlimler Hz. Peygamber'in Kur'an'ın tamamını tefsir ettiğini ifade ederken âlimlerin bir kısmı ise bu görüşü savunmamış ve buna dair deliller sunmuşlardır.⁷¹ Hz. Peygamber'in Kur'an'ın tamamını tefsir ettiği görüşü doğru kabul edildiği takdirde bu tefsirin bir alternatifi olmayıp sonraki nesillerin bunu aktarması gerekirdi ancak rivayetlere bakıldığında Hz. Peygamber'den her âyet hakkında açıklama yaptığına dair aktarım bulunmamaktadır.⁷² Dolayısıyla rivayet tefsirinin en önemli kaynaklarından biri hadisler olmakla birlikte onun ashabının ve tabiîn neslinin çizdiği metod üzerinden sonraki nesillerin Kur'an'ı tefsir ettiği görülmektedir.

Rivayet tefsiri, tefsir ilminin mihenk noktası konumundadır. Bu metod dirâyet tefsiri başta olmak üzere diğer tefsirler için de bir dayanaktır. Dolayısıyla rivayet tefsirinin gelişmesiyle dirâyet tefsiri ve diğer metotlardan söz etmek mümkündür.

⁶⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l Muhîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil, Daru'l Fikr, Beyrut 1420, I/26.

⁶⁹ Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *TDV Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 285-286.

⁷⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, 224.

⁷¹ Birişik, XL, 283.

⁷² Birişik, XL, 284.

Ancak her alanda olduğu gibi bu metot için de zaaf noktası olarak ele alınabilecek durum ise bu tefsirde zaman zaman zayıf ve uydurma haberlere de rastlanılması ihtimalidir.⁷³

Rivayet tefsirinin kaynaklarını oluşturan Kur'an, sünnet, sahabe ve tâbiînden gelen rivayetlerin Kur'an'ın tefsirinde yeterli olup olmadığı tartışılmıştır. İslâm'ın farklı kültürlerle sahip toplumlara ulaşmasıyla yeni sorunlar ve ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. Bu problemlerin çözümü için İslâm âlimleri Kur'an'ın evrenselliğinden hareketle bu kaynaklar dışında yeni bakış açılarıyla Kur'an'ın tefsirine başvurmuşlardır. Tefsîrû's-Selefi adındaki küçük bir grup dışında çoğu âlim, naklî tefsirle beraber bu yeni metodları kabul etmiştir. Ancak tefsirin merkez noktası yine Kur'an ve sünnet olmuştur.⁷⁴

2.1.1. Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri

Kur'an, mesajlarını bir konu bütünlüğü içinde vermekten ziyade okuyucunun dikkatini aktif tutarak aynı başlık altındaki konulara farklı âyetlerde yer verir. Bu sebeple Kur'an'daki bir âyetin muhtevâsı farklı yönleriyle başka bir âyette de görülmektedir. Buradan hareketle Kur'an'daki lafızlara, terkiplere dair açıklamalarda ilk başvurulacak kaynak, yine Kur'an'ın kendisidir.

Kerîmân Hamza, tefsirinde Kur'an'ı kendi bütünlüğü içinde ele alarak âyeti âyetle tefsir etmeye dikkat etmiştir. Bunu yaparken bazen ilgili âyetlerin numarasını peş peşe vermekle yetinmiş, bazen âyetler hakkında kısaca açıklamalarda bulunmuş, bazen direkt olarak âyetlerin metnine yer vermiş, bazen de âyet olduğunu belirtmeden tefsirinde Kur'an'ı Kur'an ile açıklamıştır.

Bazı yerlerde âyette bulunan kelimenin Kur'an'da geçtiği yerleri ve buralarda hangi mânâlarda kullanıldığını belirterek karşılaştırmalar yapmıştır. Örneğin:

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

“Nimetine erdirdiklerinin yoluna; gazaba uğramışların yoluna da, dalâlete sapmışların yoluna da değil! Âmin!”⁷⁵

⁷³ Bkz. Ömer Çelik, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, Erkam Yayınları, İstanbul 2020.

⁷⁴ Birışık, XL, 285-286.

⁷⁵ Fâtiha: 1/7.

Kerîmân Hamza âyet-i kerîmede geçen “gazaba uğrayanlar” kelimesini tefsir ederken Kur’an-ı Kerîm’de birçok yerde Allah’ın gazabına uğrayanların zikredildiğini ifade ederek bu âyetleri kastedilen gruplar kapsamında tasnif etmiş ve bu grupları açıklamıştır. Bakara sûresi 61 ve 90. âyet ile Âl-i İmrân sûresi 112. âyette Yahudilerden bir grubun, Nisâ sûresi 93. âyette kasıtlı olarak bir mü’mini öldürenin, A’râf sûresi 71. âyette Âd kavminin, Enfâl sûresi 16. âyette savaştan kaçan mü’min’in, Fetih sûresi 6. âyette münâfıkların ve müşriklerin, Mümteherine sûresi 13. âyette ise âhiretten ümidini kesenlerin Allah’ın gazabına uğradığını belirtmiştir. Aynı zamanda âyetin devamında dalâlete uğrayanlardan da bahsedilmektedir. Müfessirler burada kastedilenlerin Yahudiler ve Hristiyanlar olduğunu söylemişlerdir. Kerîmân Hamza, bu görüş doğrultusunda âyeti Mâide sûresi 77. âyetle tefsir etmiştir. Bu âyette Yahudiler ve Hristiyanların kendi arzularına uyarak dini değiştirdikleri, hem kendilerini hem de başkalarını doğru yoldan saptırdıkları ifade edilmektedir.⁷⁶

Müfessir, eserinde âyetle yer alan ifade ve terkiplerin bir başka âyetle açıklanmasına da yer vermiştir. Örneğin:

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ

“(Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar;”⁷⁷

Kerîmân Hamza bazı yerlerde selef ulemasının görüşlerinden faydalanmıştır. Âyetin sibâkında müttakîlerden söz edilmektedir. Zemahşerî (38/1144), ‘iman edenler’ ifadesinin ‘müttakîler’ ifadesine bağlı olabileceğini söyleyerek bu durumda ‘iman edenler’ ifadesinin sıfat ya da övgü olarak kabul edileceğini belirtmiştir. Şayet sıfat olarak kabul edilirse buradaki görevi beyân içindir. Şöyle ki ona göre muttakiler, güzel ameller peşinde koşup kötülükleri terk eden kimselerdir. Şüphesiz ki güzel fiillerin başında da iman gelmektedir. İmanın hemen sonrasında ise ibadetlerin merkezini oluşturan namaz ve zekât zikredilmiştir. Dinin direği ve İslam’ın köprüsü olarak nitelendirilen bu iki ibadet, diğer ibadetlerin ölçütüdür.⁷⁸ Kerîmân Hamza da Zemahşerî’nin yorumladığı gibi namazı takva açısından ele alarak ahlaka vurgu

⁷⁶ Kerîmân Hamza, *el-Lü’lû ve’l-Mercân fî Tefsiri’l-Kur’an 1-3* (2.Baskı) , Mektebetü’ş-Şuruk ed-Devliyye, Kahire 2011, I, 14-15.

⁷⁷ Bakara: 2/3.

⁷⁸ Ebu’l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, Murat Sülün (Ed.), *Keşşâf Tefsiri* I-VI, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017, I, 138-140.

yapmıştır. ‘Namazı ikame ederler’ kısmını açıklarken onun ameli ve ahlaki yönüne dikkat çekmiş, bu kısmı namazın mahiyeti bakımından Ankebût sûresi 45. âyetle tefsir etmiştir. İlgili âyetin meali şöyledir: “ *Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkor. Allah’ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir.*”⁷⁹ Kerîmân Hamza ‘namazı ikame ederler’ ifadesini onun kişiye kazandırdığı ahlaki özelliği, namazın önemini vurgulayarak yorumlamış ve bunu âyeti âyetle tefsir metoduna başvurarak yapmıştır. O, burada âyetin numarasını zikretmeden direkt âyetin metnini vermiştir. Aynı zamanda bu yorum âyetin sibakıyla da örtüşmektedir.

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır.”⁸⁰

Kerîmân Hamza, âyetin tefsirinde âyette bahsedilen kişilerin büyüklenip inat ettiklerini ve hak olan davete “kalplerimiz kilitlidir, kulaklarımızda ağırlık vardır” cevabını verdiklerini belirtmiştir.⁸¹ Hamza’nın tefsirindeki açıklama, Kur’an-ı Kerim’de şöyle geçmektedir: “Dediler ki: “(Ey Muhammed!) Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz örtüler içerisindedir. Kulaklarımızda bir ağırlık, seninle bizim aramızda da bir perde vardır.”⁸² Hamza burada âyet olduğunu belirtmeden âyetin mânâsına tefsirinde yer vermiştir. Daha sonra inanmayanların bu sözlerine karşılık şu âyetleri cevap olarak vermiştir.⁸³ “Kim cimrilik eder, kendisiyle yetinirse; güzel karşılığı da yalan sayarsa biz onu zora sokarız.”⁸⁴

Kerîmân Hamza, bazen de benzer ya da yakın anlamdaki âyetleri bir arada zikretmiştir. Örneğin:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin ki takvâya eresiniz.”⁸⁵

⁷⁹ Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011, 241; Hamza, I, 18.

⁸⁰ Bakara:2/7.

⁸¹ Hamza, I, 19.

⁸² Fussilet: 41/5.

⁸³ Hamza, I, 19.

⁸⁴ Leyl: 92/8-10.

⁸⁵ Bakara: 2/21

Kerîmân Hamza ilgili ayetin tefsirinde öncelikle Allah’a kulluğun O’nun emirlerine uymak ve yasakladıklarından sakınmakla mümkün olacağını ve böylece müttakiler mertebesine ulaşılacağını ifade etmiştir. Sonrasında Rabb ve Allah isimlerine dikkat çekerek âyette “Allah” kelimesi yerine “Rabb” kelimesinin kullanılmasıyla kâinatın ve insanların Allah’a kulluk için yaratılması gayesinin tekit edildiğini ifade etmiştir. Bu manayı destekler nitelikte şu ayeti örnek olarak zikretmiştir: “*Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.*” Kerîmân Hamza bu açıklamalarına dipnotta yer vermeyi yeterli görmüş ve sonraki âyetlerin açıklamalarına devam etmiştir.⁸⁶

مَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَىٰ

“Biz Kur’an’ı sana mutsuz olasın diye indirmedik.”⁸⁷

Şeka kelimesi sözlükte saadet kelimesinin zıttı olarak yer almaktadır. Saadet kelimesinin iki yönü bulunduğu gibi bu kelimedeki dünya ve ahiret yönüyle ele alınmıştır, aynı zamanda yorulma anlamı da verilmiştir.⁸⁸ Burada ise genelde yorulma, perişan olma anlamında ele alınmıştır. Yaygın olarak bilineni âyette kastedilen mananın Hz. Peygamber’in müşriklerin iman etmemesi sebebiyle hüznü olduğu ancak onların iman etmesinin Hz. Peygamberin sorumluluğunda olmadığı, onun görevinin tebliğ ve hatırlatmadan ibaret olduğudur.⁸⁹ Diğer bir görüşte ise Hz. Peygamber’in geceleri ayakları şişinceye kadar namaz kılması üzerine Cebrail’in kendisini bu kadar yormamasını, nefsinin de kendisinin üzerinde hakkı olduğunu söylemiştir. Âyette ise kastedilen perişan olma, mutsuzluk hali budur.⁹⁰ Hamza, birinci görüşü esas alarak Hz. Peygamber’in inanmayanlara olan merhametinin ve tebliğ sürecindeki sıkıntılarının ifade edildiği bu âyeti aynı minvalde olan Fâtır sûresi 8. âyetle tefsir etmiştir: “*O halde onlar için üzümlere kendini helâk etme..*” Hamza burada âyetin manasına dair yorumu ilgili âyetle desteklemiştir.⁹¹

وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ

⁸⁶ Hamza, I, 21.

⁸⁷ Tâhâ:20/2.

⁸⁸ Rağıp el-İsfehânî, 460.

⁸⁹ Kur’an Yolu Tefsiri, III, 624,625.

⁹⁰ Zemahşerî, IV, 262.

⁹¹ Hamza, II, 215

“Ona rabbinden bir işaret gelse ya! diyorlar...”⁹²

Allah’ın âyetlerini inkâr edip bunda ısrarcı olanlar, haddi aşanlar inatçılık ve meydan okumak için bir delil/mucize isterler. Hamza tefsirinde bununla yakın manada olan şu âyetleri sıralayarak âyeti tefsir etmiştir. İlk olarak En’am sûresi 7. âyeti zikretmiştir. Âyette Hz. Peygamber’e yazılı halde bir kitap indirilse bile Müşriklerin ‘bu ancak sihirdir’ deyip bunu yalanlayacakları ifade edilmektedir. İkinci olarak ise Hicr sûresi 14 ve 15. âyetleri zikretmiştir. Burada ise inanmayanlara gökten bir kapı açılıp göğe çıksalar yine ‘biz büyülendik gözlerimize perde indi’ diyerek bunu inkâr edeceklerinden bahsedilmektedir. Son olarak Kamer sûresi 2. âyeti zikretmiştir. Bu âyette ise mucize olarak ne verilirse verilsin inanmamakta direnenlerin bunu sihir olarak kabul edecekleri belirtilmiştir. Hamza, peş peşe bu âyetleri metinleriyle zikrederek ilgili âyeti tefsir etmiştir.⁹³

Kur’an’ı Kur’an’la tefsir ettiği yerlerden biri de âyette kapalı olan bir lâfzın açıklanmasıdır. Örneğin:

الَّذِينَ يَنْفُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَٰئِكَ هُمُ
الْخَاسِرُونَ

“Onlar, Allah’a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan, Allah’ın korunmasını emrettiği bağları (iman, akrabalık, beşerî ve ahlâkî bütün ilişkileri) koparan ve yeryüzünde bozgunculuk yapan kimselerdir.”⁹⁴

Hamza, ayette geçen “Allah’a verilen söz” ibaresini A’râf sûresi 172. âyetle açıklamıştır. Âyette Allah’ın âdemoğullarına “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” sorusuna “Evet, şahit olduk.” diyerek cevap verdiklerinden bahsedilmektedir. Yine Bakara sûresinde Hz. Âdem ile eşinin yeryüzüne indirilmesinden sonra duydukları pişmanlıktan ve Allah’a bazı kelimelerle tövbe ettiklerinden bahsedilir. Kerîmân Hamza, âyette sözü edilen tövbeye dair kelimeleri, A’râf sûresinin “Rabbimiz, biz nefsimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve merhamet etmezsen hüsrana uğrayanlardan oluruz.” âyeti ile açıklamıştır.⁹⁵

يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ

⁹² Yûnus:10/20.

⁹³ Hamza, II, 24.

⁹⁴ Bakara : 2/27.

⁹⁵ A’râf, 7/23; Bakara,2/37; Hamza, I, 26.

“Ey inanan kullarım! Benim arzım geniştir; o halde yalnız bana kul olmakta sebat edin.”⁹⁶

Âyetin sibakında müşriklerin baskıcı ve alaycı davranışlarından söz edilmektedir. Müfessirlerin ittifakına göre bu âyetin manası hicrettir. İnanç ve düşüncelerin özgürce ifade edilme, yaşanma imkânının olmadığı bir yerden başka bir yere göç etmek anlamına gelen hicret yalnızca Hz. Peygamber dönemindeki Medine’ye hicretle sınırlandırılmamalıdır.⁹⁷ Hamza bu âyetin manasını ‘Allah yolunda hicret etmek’ olarak açıklayıp Nisa sûresi 100. ayetle bu manayı desteklemiştir. İlgili âyetle Allah yolunda hicret edenler için yer yüzünde birçok imkân ve genişliğin olduğu zikredilmiştir.⁹⁸

وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهيَّ الْحَيَاةُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ

“Şu dünya hayatı tamamen bir eğlence ve oyundur. Asıl canlı olan, elbette Âhiret yurdu. Keşke bilselerdi!..”⁹⁹

‘Şu’ ifadesiyle küçümsenen dünya hayatı tıpkı bir oyun süresi gibi gelip geçicidir. Âyetle dünyanın bu değersizliği onun oyun ve eğlenceye benzetilmesiyle ortaya konmuştur.¹⁰⁰ Dünya hayatından geriye kalan ise kişinin amelleri ve bunlara dair sorumluluğudur. Dünya hayatının geçici olduğunun farkına varılarak asıl olan ahiret hayatı için hazırlık yapılması insanın faydasıdır. Hamza tefsirinde geçici olan dünya hayatından geriye kalanların kişinin amelleri olduğuna değinmiş ve “âhiret yurdu” olarak geçen kısmı Zilzâl sûresi 7. ve 8. âyetlerle tefsir etmiştir. Bu âyetlerde zerre miktarı da olsa yapılan iyiliklerin ve kötülüklerin karşılığının verileceği belirtilmiştir.¹⁰¹ Âhiret yurdu denilen ebedi hayatın süreceği bu yerde önem arz eden şey kişinin yaptıklarıdır. Akıl ve irade sahibi insan çok küçük dahi olsa tüm yaptıklarından sorumlu tutulacaktır.

Bütün bu örneklerden anlaşılmaktadır ki müellif tefsirinde Kur’an’ı Kur’an âyetleri ile tefsir etmeye önem vermiş ve bu metodu aynı kökten gelen kelimeleri karşılaştırarak, mana yönünden benzer âyetleri bir arada zikretmekle ya da âyetle geçen kapalı lafızların ve terkiplerin açıklanmasında sıklıkla kullanmıştır. İlgili âyetleri bazen

⁹⁶ Ankebût: 29/56.

⁹⁷ Kur’an Yolu Tefsiri, II, 124-127.

⁹⁸ Hamza, III, 12.

⁹⁹ Ankebût: 29/64.

¹⁰⁰ Zemahşerî, 5, 186.

¹⁰¹ Hamza, III, 13.

dipnotlarda zikretmiş, bazı yerlerde âyet olduğunu zikretmeden bazen de art arda sıralayarak vermiştir.

Rivayet tefsir metodunun en önemli kaynaklarından ikincisi ise Hz. Peygamber'in açıklamalarıdır. Kerîmân Hamza'nın tefsirinde bu yönteme de önem verdiği görülmektedir.

2.1.2. Kur'an'ı Sünnet ile Tefsiri

Hz. Muhammed'in tebliğ ve tebyîn olmak üzere iki önemli peygamberlik görevi bulunmaktadır. Kendisine inen âyetleri olduğu şekliyle insanlara iletirken aynı zamanda kapalı olan lafızları, umûma hitap eden ya da husûsi olarak zikredilen âyetleri de açıklamıştır.¹⁰² Ayrıca o Kur'an'ı birebir yaşayarak da tefsir etmiştir. Hz. Peygamber'in ahlâkıyla ilgili kendisine yöneltilen soruya Hz. Âişe (58/678), onun ahlâkının Kur'an'dan bağımsız olmadığını ifade ederek cevap vermiştir.¹⁰³ Hz. Muhammed'in peygamberlik görevinden kaynaklı şâri' vasfıyla ortaya koyduğu fiileri ve sözleri de müslümanlar için delil olup bunlara uyulması gerekmektedir. Bunlardan bazıları zorunluluk gerektirirken bazıları da ibâha ifade etmiştir. Onun; beyân, en güzel örnek olma, hüküm koyma ve beşîr-nezîr gibi yönleri düşünüldüğünde sünnetin tefsir ilmindeki önemi anlaşılır.¹⁰⁴

Kerîmân Hamza, Hz. Muhammed'in İslâm dinindeki ve Kur'an'ın tefsirindeki konumunun bilincinde olarak âyetlerin tefsirinde hadislere sıkça başvurmuştur. O, bu metodu kullanırken genelde hadislerin kaynağını belirtmeksizin yalnızca râvinin ismini zikretmekle yetinmiştir. Örneğin, "Buhari, Müslim rivayet etti" şeklinde açıklama yapmakla yetinip kitâb ve bâb numarasını zikretmemiştir.¹⁰⁵

Hamza eserinin bazı yerlerinde bu yöntemi, mânâyı pekiştirmek için âyetlerle benzer anlamları ihtiva eden hadislere yer vererek kullanmıştır. Konuya dair şu örnekleri vermek mümkündür:

¹⁰² M.Harun Kılık, "Hz. Peygamber'in Teşri Nitelikli Olmayan Fiillerinin Bağlayıcılık Açısından Değeri", *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 6(2), 2019, 164; Aynur Uraler, *Gönüllerin Gülü Hz. Muhammed (sav)*, (11. Baskı), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, 8, 41.

¹⁰³ Müslim, *Müsâfirîn*, 139.

¹⁰⁴ Bkz. Kılık, 163.

¹⁰⁵ Hamza, I, 14, 144, 145.

Fatiha sûresinde “Yalnızca sana kulluk eder ve yalnızca senden yardım dileriz” âyetini açıklarken şu hadisi Tirmizî’den sened ve numarasını belirtmeden nakletmiştir:¹⁰⁶ “Bir şey isteyeceksen Allah’tan iste. Yardım dileyeceksen, Allah’tan dile.”¹⁰⁷

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوْ افْتَدَى بِهِ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ

“Evet, inkâr edip de kâfir olarak ölenler var ya, onların hiç birinden -kendini kurtarmak için dünya dolusu altın verecek olsa dahi- asla kabul edilmeyecektir. Onlar için elem veren bir azap vardır; hiç yardımcıları da yoktur.”¹⁰⁸

Âyet-i kerîmede inkâr edip kâfir olarak ölenlerden hiçbir şeyin kabul edilmeyeceği ifadesi yer almaktadır. Hamza bu âyeti, benzer mânâyı içeren şu hadisle tefsir etmiştir: “Kıyamet günü cehennem ehlinde bir adama denir ki: ‘Eğer dünyada bir şeyin olsa onu (buradan kurtulmak için) fidye olarak verir miydin?’ Adam hemen ‘evet’ diye cevap verir. Sonra Allah (c.c.) şöyle buyurur: “Senden bundan daha kolayını istemişim. Senden baban Âdem’in sırtında (zürriyetini ızhâr etmişken) bana hiçbir şeyi ortak koşmaman üzere bir söz almıştım ve sen kaçındın, reddettin.”¹⁰⁹ Hamza, bu hadisin müttetekun aleyh olduğunu da belirtmiştir.¹¹⁰

Müfessir bazı yerlerde ise âyetle ilgili benimsenen görüşü ya da hükmü sünnetle delillendirmiştir. Örneğin, besmelenin tefsirinde her işe ve söze Allah’ın ismi ile başlamanın müstehap görüldüğünü ifade ederek besmelesiz başlanılan her işin bereketsiz olduğuna dair hadise yer vermiştir.¹¹¹ Hamza, hadisi zikrederken senede yer vermemiş, kaynak olarak Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) ve Tahâvî’den (321/933) naklettiğini belirtmiştir.¹¹² Kerîmân Hamza Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve İmran ailesinin birbirinden gelmiş birer nesil olarak seçilip âlemlere üstün kılındığına dair âyetin tefsirinde, müfessirlerin çoğunluğunun peygamberler arasında nesil, iman ya da

¹⁰⁶ Hamza, I, 14.

¹⁰⁷ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu’l-Kebîr* 1-6 (1.Baskı), thk. Beşşar Avvad Ma’ruf, Dâru’l Garp el-İslâmi, Beyrût 1996, Kıyâme, IV, 284.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân: 3/91

¹⁰⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *Sahîhu’l Buhârî*, thk. Ezher Uleması, Matbaa-i Emîriyye, Bulak 1893, Rikak, VIII, 115.(II. Abdülhamid Neşri)

¹¹⁰ Hamza, I, 144-145

¹¹¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned el-İmam Ahmed b. Hanbel* 1-20, Dâru’l Hadis, Kahire 1995, Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih, VIII, 395.

¹¹² Hamza, I, 14.

salih amel açısından farklar olduğu görüşünü benimsediklerini ifade etmiştir. Onların buna dair âyetleri delil olarak sunduklarını ancak kendisinin bu görüşte olmadığını belirtmiştir. O, bu konuda Bakara sûresi 285. âyeti delil göstererek peygamberler arasında herhangi bir ayırım olmadığını söylemiş ve bu görüşünü Buhari ve Müslim'den aktardığı şu hadis-i şerîfle de desteklemiştir:¹¹³ *“Peygamberler arasında üstünlük sıralaması yapmayın.”*¹¹⁴

Kerîmân Hamza hadisleri, âyette ele alınan konuyu tamamlayıcı olması bakımından eserinde zikretmiştir. Buna dair şu örnekleri vermek mümkündür:

Bakara sûresi 25. âyette iman edip salih ameller işleyenler için altından ırmaklar akan cennetler vaadedilmektedir. Kerîmân Hamza bu âyeti, kudsi hadisle şöyle tefsir etmiştir: *“Ben, sâlih kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir insanın hayâl edemediği şeyler (nimetler) hazırladım.”*¹¹⁵ Böylece O, âyette vaadedilen cennetin mahiyetini hadisle açıklamıştır. Hadisi zikrederken Sahîhayn'da geçtiğini belirtmekle yetinip senedine ve hadis numarasına eserinde yer vermemiştir.¹¹⁶

الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ

*“Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, “Doğrusu biz Allah’a aidiz ve kuşkusuz O’na döneceğiz” derler...”*¹¹⁷

Müslümanın belâ ve zorluklar karşısındaki tevekkül hâinden bahseden âyetin tefsirinde Kerîmân Hamza, Müslim'den şu hadisleri ard arda zikreder: *“Müslüman kimse musibete uğradığında ‘Şüphesiz biz Allah’ın kullarıyız ve muhakkak biz O’na döneceğiz. Ey Allah’ım, bu musibetten dolayı beni mükâfatlandır ve onu daha hayırlısı ile değiştir.’ diye dua ederse, mutlaka Allah Teâlâ onu daha hayırlısı ile değiştirir.”*¹¹⁸, *“Mümine bir hastalık, sıkıntı ve hüzn geldiğinde Allah bununla onun günahlarını bağışlamayı murat eder.”*¹¹⁹ Âyette musibet karşısında mü’minin tavrının nasıl olması gerektiği vurgulanırken, hadislerde başa gelen kötülüklerin insana olan katkısına ve hikmetine dikkat çekilmiştir. Kerîmân Hamza böylece Müslümanların zorluklar

¹¹³ Hamza, I, 128.

¹¹⁴ Buhârî, Enbiyâ, IV/159; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu'l Müslim I-5*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Matbaa İsa el-Bâbî, Kahire 1955, Fedâil, IV, 1843.

¹¹⁵ Buhârî, *Bed'ül Halk*, IV, 118; Müslim, Cennet, IV, 2174.

¹¹⁶ Hamza, I, 22.

¹¹⁷ Bakara:2/156.

¹¹⁸ Müslim, Cenâiz, II, 631.

¹¹⁹ Hamza, I, 62-63; Müslim, Birr, IV, 1993.

karşısında daha sabırlı ve mütevekkil olmalarını sağlayacak hikmet ve gerekçeleri ifade eden hadisleri zikretmekle âyetteki emrin uygulanmasını kolaylaştıracak bir tefsir sunmuştur.

Kerîmân Hamza âyetlerdeki lafız, terkip ve kavramları hadislerden yola çıkarak tefsir etmiştir. Konuya dair şu örnekleri vermek mümkündür:

فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً ط

“..Allah, malları ve canlarıyla cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı..”¹²⁰

Cihad edenlerin üstünlüğünün vurgulandığı âyetin sibâkında, mücahidlere verilecek büyük bir ecirden söz edilmektedir. Kerîmân Hamza, âyette belirtilen üstünlük ve ecri Ebû Saîd el-Hudrî’den(ö. 74/693-94) rivayetle Hz. Peygamber’in şu sözüyle açıklamıştır: “Allah yolunda cihad edenler için Allah Teâlâ cennette yüz derece hazırlamıştır. Her derecenin arası yerle gök arası kadardır.”¹²¹ Bu hadis, Buhârî’den rivayet edilmiştir.¹²²

إِنْ تَجْتَنَّبُوا كِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلَكُمْ مُدْخَلَ كَرِيمٍ

“Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi değerli bir yere koyarız.”¹²³

Âyette büyük günah kavramından söz edilmektedir. Büyük günahların tanımı ve sayısı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hadislerde de buna dair açıklamalar mevcuttur. Müfessir de büyük günaha dair Hz. Peygamberden şu iki hadisi zikretmiştir: “İnsanı helak eden yedi günahdan sakınınız.”, Ey Allah’ın Resulü, bunlar nelerdir? diye sordukları zaman Hz. Peygamber: “Allah’a ortak koşmak, sihir (büyü) yapmak, Allah’ın haram kıldığı bir nefsi haksız yere öldürmek, faiz yemek, yetim malı yemek, savaş meydanından kaçmak, evli, namuslu ve hiçbir şeyden haberi olmayan kadınlara zina isnad etmektir.” buyurmuştur.” Hamza hadisin Buhâri ve Müslim tarafından tahrir edildiğini belirtmiştir. Eserinde yer verdiği ikinci hadiste geçen büyük günahlar ise şöyledir: Allah’a ortak koşmak, anne-babaya isyan ve yalan söz. Hadis metninde Hz.

¹²⁰ Nisâ: 4/95.

¹²¹ Buhârî, Cihâd, IV, 16.

¹²² Hamza, I, 215.

¹²³ Nisâ:4/31.

Peygamberin yalan söze karşı uyarısını üç defa tekrarladığı görülmektedir. Ayrıca Hz. Ebu Bekir'den de şu sözü nakletmiştir. Hz. Peygamber -yalan sözden sakınmayı biz 'keşke durdursa' deyinceye kadar tekrarladı. Kerîmân Hamza bu hadisleri zikrederek âyette geçen büyük günah içerisine dahil olan günahları açıklamıştır. O, hadisi Tirmizî'den(ö. 279/892) naklettiğini ifade etmiş ancak bab ve hadis numarasını belirtmemiştir.¹²⁴

Müfessir bazı âyetleri, -Hz. Peygamber'in şâri' yönünü de göz önünde bulundurarak- sünnette verilen hükümlerle açıklamıştır. Buna dair şu örnekler verilebilir:

وَلَا يَأْتِلْ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ

*"İçinizden yardımsever ve zengin olanlar; akrabaya, yoksullara ve Allah yolunda hicret edenlere artık bir şey vermeyeceğiz diye yemin etmesinler..."*¹²⁵

Hiz. Ebû Bekir'in(ö. 13/634) İfk hadisesine dahil olan Mistah'a yaptığı yardımları devam ettirmeyeceğine dair yemin etmesi üzerine inen âyetin tefsirinde Kerîmân Hamza, Müslim'den şu hadisi rivayet etmiştir: *"Kim bir şeye yemin eder de başka bir davranışı ondan daha hayırlı görürse hayırlı olanı yapsın ve yemini için kefâret ödesin."* Âyet-i kerimede kötülüğe karşı iyiliklerin devamı tavsiye edilmekte ve iyiliğe giden yolda Allah'ı engel kılmak yasaklanmaktadır. Hadiste ise böyle bir durumda yemin bozulduğunda kişinin kefâret ödemesi gerektiği belirtilmektedir. Böylece müellif, âyette geçen hükmü sünnetle açıklamıştır.¹²⁶

وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ

*Allah yolunda öldürülenler için "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz."*¹²⁷

Hamza âyeti cihat açısından tefsir etmiştir. Ölüm korkusunun, insanları Allah yolunda cihattan uzaklaştırmaması gerektiğini, bilakis Allah yolunda canlarını verenlerin asıl hayata intikal ettiğini söylemiş, ayrıca bâb ve numara belirtmeden Buhârî'den rivayetle şu hadisi zikretmiştir: *"Cihat ümmetim için kıyamete kadar devam*

¹²⁴ Hamza, I, 195.

¹²⁵ Nûr:24/22.

¹²⁶ Hamza, I, 88-89.

¹²⁷ Bakara:2/154.

edecektir.”¹²⁸ Böylece o, cihatın belli bir zamana hasredilemeyeceğini, bunun kıyamete kadar devam edeceğini hadislerle açıklamıştır. Burada cihatın kapsamı ve yöntemi konusunda farklı hadislerin olduğunu hatırlatmakta fayda var. Nakledilen hadislerden hareketle cihatın bireysel yönden Allah’a kullukla başlayarak Allah’ın emir ve yasaklarının uygulanması ve vatan savunması gibi hususlarda kişinin tüm imkânlarıyla ortaya koyduğu çabayı kapsadığı görülmektedir.¹²⁹

Kerîmân Hamza ibadetlerin uygulanışına dair sünnete başvurmuştur. Örneğin teheccüd namazıyla ilgili âyetin tefsirinde Hz. Aîşe’den Hz. Peygamber’in Ramazan ayında ve Ramazan ayı dışında on bir rekât namaz kıldığını dair rivayeti aktarmıştır.¹³⁰ Kerîmân Hamza bu rivayete dair herhangi bir kaynak göstermemiştir. Ancak bu hadisin farklı türlerinin Kütüb-i Sitte’de yer aldığı belirlenmiştir.¹³¹ İlgili rivayetler incelendiğinde bu namazın üç rekatlık kısmının vitr namazı olduğu görülmektedir.¹³² Nasr suresinin son ayetinde ‘O, tövbeleri çok kabul edendir’ kısmını açıklarken yine Hz. Aîşe’den Hz. Peygamber’in son günlerde hamd ve istiğfârı arttırarak şöyle söylediğini nakletmiştir: “*Allah’ım seni tesbih eder ve sana hamd ederim, senden mağfîret diler ve sana tövbe ederim.*”¹³³ Bu hadisin ise müttefekun aleyh olduğunu ifade etmiştir.¹³⁴

Kerîmân Hamza’nın hadislerle âyetteki manayı pekiştirmede, lafız, terkip ve kavramların açıklanmasında, konuya dair hükümlerde ve ibadetlerin uygulanışına dair açıklamalarda yer verdiği görülmektedir. Eserin başında hadis alanında el-Mu‘cemül-müfehres, Muhammed Saîd Zağlûl’un (1927) Mevsûatu Etraf el-Hadis’i, Ebû Dâvûd et-Tâyâlisî’nin (204) ve Ahmed b. Hanbel’in (241) Müsned’i, Kütüb-i Sitte, Ahmed b. Hüseyin Beyhakî’nin (458) Sünen-i Kübra adlı eseri, İbn Hacer el-Askalânî’nin (852) el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe ve Nezhetü’n-nazar’ı olmak üzere toplam on üç esere müracaat ettiğini belirtmiştir. Ancak bu yöntemi kullanırken hadislerin bâb ve hadis numaralarını belirtmemiş olması eleştiriye açık bir konudur. Bununla birlikte eserinde yer alan hadislerin çoğunluğunun Kütüb-i Sitte’den rivayet edildiği görülmektedir.

¹²⁸ Hamza, I, 62.

¹²⁹ Bkz. Ahmet Özel, “Cihad”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 527-531.

¹³⁰ Hamza, II, 176.

¹³¹ Buhârî, Vitr, II, 25.

¹³² Müslim, Müsâfirîn, I, 508.

¹³³ Müslim, Salât, I, 351.

¹³⁴ Hamza, III, 410.

Çoğu yerde Buhari, Müslim gibi muhaddisi zikretmekle birlikte bazı yerlerde ise direkt sahabe ravisini zikrederek hadisi nakledip herhangi bir kaynak belirtmemiştir.

2.1.3. Kur'an'ı Sahabe Sözleri ile Tefsiri

Kur'an'a birebir muhatap olup âyetlerin inişlerine ve nüzul sebeplerine vakıf olmaları, Kur'an'ın kendi dillerinde nazil olması ve âyetleri hayatlarına geçirme gayelerinin bulunması nedeniyle sahabe-i kiramın Kur'an tefsirindeki yeri yadsınamayacak derecede önem arz etmektedir. Bilhassa Kur'an konusunda derin bilgi sahibi olan sahabiler, Kur'an'ın anlaşılmasında ilmi hizmetlerde bulunmuşlardır. Kerîmân Hamza ise sahabenin Kur'an'ın tefsirindeki konumunun bilincinde olarak aşağıda zikredilen alanlarda sahabe kavline müracaat etmiştir.

Kerîmân Hamza, tefsirinde âyetin sebep-i nüzûlüne dair sahabe kavline yer vermiştir. Sebeb-i nüzule dair rivayetlerde bazı yerlerde râviyi ve rivayetin kaynağını belirtirken bazı yerlerde ise yalnızca râviyi zikretmekle yetinip rivayetin kaynağını belirtmemiştir. Konuya dair şu örnekleri vermek mümkündür:

Müfessir, Mü'minlerin Hz. Peygamber'e aşırı soru sorma ve istekte bulunmayı nehyeden âyet-i kerîmenin sebep-i nüzûlüne dair Abdullah b. Abbas'tan rivayet aktarmıştır.¹³⁵ Rivayet şu şekildedir: *“Bu âyet, Abdullah b. Ebî Ümeyye ve Kureyş kabilesi hakkında inmiştir. Onlar, Peygamberimiz'den Safâ Dağı'nı altına dönüştürmesini, Mekke topraklarını genişletmesini ve nehirler fışkırtmasını istemişlerdir. Bunun üzerine bu âyet nazil olmuştur.”*¹³⁶ Müellif burada yalnızca râviyi zikretmekle yetinip herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamıştır. Rivayet aktarımında muhaddise atıfta bulunduğu örnek için ise şu iki ayet misal verilebilir:

وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا

*“Ama onlar bir ticaret veya eğlence görünce ona yönelip seni ayakta bırakıverdiler...”*¹³⁷

Âyette Hz. Peygamber döneminde Cuma vakti yaşanan bir olaya dair atıfta bulunmaktadır. Hamza konuya dair Dârekutnî'den (ö. 385/995) rivayet aktarmıştır.

¹³⁵ Hamza, I, 45.

¹³⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *Esbâb-ı nüzulî'l-Kur'an*, thk.:Kemal Zağlul, Dâru'l Kütüb el-İlmiyye, Beyrut h.1411, 48.

¹³⁷ Cuma:62/11.

Câbir b. Abdullah Hz. Peygamber'in Cuma günü kendilerine hutbe irad ettiği esnada yiyecek taşıyan bir kervanın geldiğini, insanların kervana doğru gittiğini ve Hz. Peygamber'in yanında kırk kişinin kaldığını söylemiştir.¹³⁸ Hamza bu rivayeti aktardıktan sonra dipnot kısmında Hz. Peygamber'in yanında on iki kişi kaldığına dair rivayetin olduğunu da belirtmiştir.¹³⁹

Tebbet sûresinin sebab-i nüzulüne dair İbn Abbas'tan gelen rivayeti aktarmıştır. Rivayette Hz. Peygamber'in Mescid-i Haram yakınlarındaki Safâ tepesine çıktığı, 'Size düşmanın geldiğini haber versem bana inanır mısınız' diyerek seslenmesi üzerine Kureyşlilerin Hz. Peygamber'i tasdik ettiği, bunun üzerine Hz. Peygamber'in de onlara İslam'ı tebliğ ettiği anlatılmaktadır. Ebu Leheb ise Hz. Peygamber'e 'Bizi bunun için mi çağırdın? Kuruyup yok olasıca' demesi üzerine bu surenin indiği rivayet edilmiştir. Kerîmân Hamza, bu rivayetin Buhârî tarafından İbn Abbas'tan nakledildiğini belirtmiştir.¹⁴⁰

Hamza, fikhî meselelerde de sahabe sözlerine ve görüşlerine başvurmuştur. Örneğin; Enes b. Mâlik, İbn Abbas ve İbn Zübeyr'in, say'ın hükmünün vacip olduğu, bunun hac ibadetinin rüknü sayılamayacağı, say'ı yapmayan kişinin kurban kesmesi gerektiği görüşünde olduklarını aktarmıştır.¹⁴¹

Kerîmân Hamza bazı yerlerde ise kelimelerin anlamlarına dair sahabe kavline başvurmuştur. Örneğin:

«الْمُتَّقِينَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ»،

“O tövbe-kârlar, ibadet edenler, hamdedenler, dünyada yolcu gibi yaşayanlar, rükûa varanlar, secde edenler, iyiliği teşvik edip kötülükten alıkoyanlar, Allah'ın sınırlarını gözetenler; müjdele o müminleri!”¹⁴²

“Dünyada yolcu gibi yaşayanlar” olarak tercüme edilen “es-sâihûn” kelimesi müfessirler tarafından farklı yorumlanmıştır. Bazıları yeryüzünde tedebbür, ibret alma ve ilim amacıyla gezip dolaşmak anlamına geldiğini ifade etmişlerdir. Bazıları ise

¹³⁸ Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî 1-5*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2004, II, 307.

¹³⁹ Hamza, III, 301.

¹⁴⁰ Hamza, III, 410.

¹⁴¹ Hamza, I, 63.

¹⁴² Tevbe:9/112.

oruçlu anlamını vermiştir. Hamza bu görüşü destekler mahiyette Hz. Aîşe'nin ve İbn Mes'ud'un sözlerini nakletmiştir. Hz. Aîşe bu ümmetin seyahatinin oruç olduğunu, İbn Mes'ud ise sâihûn kelimesinden maksadın sâimûn yani oruç tutan olduğunu söylemiştir.¹⁴³

Tevbe sûresi 114. ayette Hz. İbrahim ” ” “أواه” “evvah” olarak nitelendirilmektedir. Kelimenin anlamıyla ilgili müfessirler farklı görüşler belirtmişlerdir. Kerîmân Hamza ise İbn Mesûd'tan bu kelimenin çok dua eden anlamında kullanıldığına dair rivayeti aktarmıştır.¹⁴⁴

Kerîmân Hamza bazen de yalnızca sahabe kavliyle âyeti açıklamıştır:

”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ“

“Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'a dır ve yapmakta olduğunuz her şeyi o zaman Allah size bildirecektir.”¹⁴⁵

Kerîmân Hamza âyeti Taberî'nin(ö. 310/923) açıklamaları üzerinden tefsir etmiştir. Taberî âyete dair en doğru te'vilin Hz. Ebu Bekir'in te'vili olduğunu söylemiştir. Hz. Ebu Bekir (r.a.) Allah'a itaat edip O'nun emrettiklerine uyarak ve yasakladıklarından sakınarak çalışılmasını, işlerin Allah'a itaat çerçevesinde yapıldığı sürece yoldan sapanın bu kişiye zarar veremeyeceğini ifade etmiştir. Yoldan sapmış kişiye karşı emr-i bi'l maruf nehy-i ani'l-münker farzının ifa edilmesini, böyle bir durumda zalimin zulmüne engel olan kişinin zararda olmadığını belirtmiştir.¹⁴⁶

Müellif tefsirinde Kur'an'ı Kur'an ve sünnetle tefsirinden sonra sahabe kavline de sıkça başvurduğu görülmektedir. Çoğunlukla sebep-i nüzul'e dair açıklamalarda bazı yerlerde ise fıkhi meselelere dair hükümler ve Kur'an lafızlarının açıklanmasında bu rivayetlere yer vermiştir. Bu metodu kullanırken bazı yerlerde sadece sahabiye zikretmekle yetindiği bazı yerlerde ise sahabi ravisiyle birlikte muhaddisi de zikrettiği görülmektedir. Ancak muhaddisi zikretse de rivayetin kaynağını belirtmemiştir.

¹⁴³ Hamza, II, 14.

¹⁴⁴ Hamza, II, 15.

¹⁴⁵ Mâide:5/105

¹⁴⁶ Hamza, I, 279.

Sahabe neslinden sonraki nesil olan tâbiîn nesli de Kur'an'a olan ilgilerini sürdürüp tefsir faaliyetlerini artırarak güvenilir bir şekilde bu ilmin oluşması için çaba göstermişlerdir. Sonraki bölümde tâbiîn neslinin Kur'an'ın doğru anlaşılmasına dair sözlerinin eserde hangi sistemle ele alındığı örnekler üzerinden değerlendirilmiştir.

2.1.4. Kur'an'ı Tâbiîn Sözleri ile Tefsiri

Tâbiîn nesli tefsir faaliyetlerinde Kur'an ve sünnet merkezli ve sahabeden aldıkları bilgileri devam ettirerek yaşadıkları çevreyi de göz önünde bulundurup kendi görüşlerini ortaya koymuşlardır. Aynı zamanda Arap dili ve şiire de yorumlarında yer vermişlerdir. Bu dönemde tefsir mektepleri oluşmuş, İslam'ın farklı coğrafyalarda hızla yayılması neticesinde farklı inanç ve düşüncelerin tefsire karışmaması için çaba sarf edilmiştir.¹⁴⁷ Dolayısıyla bu nesil tefsir ilminde önemli bir konuma sahiptir. Kerîmân Hamza tâbiîn neslinin tefsire olan katkılarının bilincinde olarak tefsirinde tâbiîn'in açıklamalarına yer vermiştir. Müellifin aşağıdaki başlıklar üzerinden bu metodu kullandığı görülmektedir.

Müellif âyetlerde yer alan kapalı lafızların beyanında tâbiîn kavline başvurmuştur. Konuya dair şu örnekler verilebilir :

وَاذْكُرُوا لِلّٰهِ عَلَيْكُمْ وُمِيثَاقُهُ الَّذِي وَاْتَقْتُمْ بِهِ اِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا وَاْتَقُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ عَلِيْمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ

*“Allah’ın üzerinizdeki nimetini, sizden aldığı sağlam ahdini hatırlayın; o zaman, “İşittik ve itaat ettik” demiştiniz. Allah’tan korkun; şüphesiz Allah kalplerin içindekini bilmektedir.”*¹⁴⁸

Sözcükte ‘sağlam söz’ anlamına gelen misak kelimesi müfessirler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bazılarına göre burada kastedilen Akabe ve Hudeybiye’de yapılan biatlarda müminlerin Allah’a ve peygamberine verdiği sözleridir. Bazıları da misak ile elest bezminde verilen söze işaret edildiğini belirtmiştir.¹⁴⁹ Kerîmân Hamza, bu kelimeyi, tâbiîn'in önde gelen müfessirlerinden biri olan Mücâhid'den “mîsâk” kelimesiyle ilgili şu rivayetle tefsir etmiştir: “ *Mîsâk (antlaşma) kelimesinden kastedilen, A'râf sûresi 172. âyette geçtiği gibi, ‘Ben sizin Rabb’iniz değil*

¹⁴⁷ Mehmet Maahfuz, Ata, “Örnekleriyle Hz Peygamber, Sahâbe Ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(62), 2019, 1672-1673.

¹⁴⁸ Mâide:5/7.

¹⁴⁹ *Kur'an Yolu Tefsiri*, IV, 556-557.

miyim?’ hitabına karşılık kulların kendilerine şahit tutulmalarıdır.”¹⁵⁰ Müellif bu rivayetle ilgili herhangi bir kaynak belirtmemiştir.

وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ أَنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ^{١٥١}

“Onlar Allah ile görülmez varlık türleri arasında da bir soy birliği yakıştırdılar. Oysa bu varlıklar iyi biliyorlar ki kendileri de mutlaka hesap yerine götürüleceklerdir.”¹⁵¹

Hamza, âyette yer alan “cinne” kelimesinin Secde sûresinde yer alan cin anlamına gelmediğini, müfessirlerin çoğunun bunu cin anlamında tefsir etmediğini belirtmiştir. Taberi, Maturidi, Zemahşerî ve Beydavi gibi âlimler burada kastedilenin melek olduğunu aktarmışlardır. Aynı zamanda bu kelimeye görünmeyen varlıklar anlamı da verilmektedir. Hamza bu açıklamaları yaptıktan sonra cinne kelimesinin melek anlamında kullanılmasıyla âyete şu manayı vermiştir: “Müşrikler, melekler ve Allah arasında bir yakınlık kurdular; melekler bilmektedir ki muhakkak o Müşrikler hesap günü azap için getirileceklerdir.” Hamza daha sonra konuyla ilgili tabiin âlimlerinin açıklamalarına yer vermiştir. Katâde ve Kelbî Yahudilerin cinleri, Allah’ın akrabası; melekleri de kendilerinden kabul ettiklerini söylemişlerdir. Mücâhid, Süddî ve Mukâtil ise Kinane ve Huzaa kabilelerinin de bu iddia da olduklarını belirtmişlerdir. Müellif bu rivayeti Kurtubî’nin naklettiğini ifade etmiştir.¹⁵²

Ahkama âyetlerinin beyanında tabiin âlimlerinin görüşlerine değinmiştir. Konuya dair şu örnekler verilebilir:

وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

“İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin. İşte onlar yoldan çıkanların ta kendileridir.”¹⁵³

Cahiliyye döneminde kadınlara zina iftirası oldukça yaygındı ve bunun bir yaptırımı yoktu. Bu sebeple aileler dağılıyor, insanlar mağdur oluyordu. Âyette bu

¹⁵⁰ Hamza, I, 242.

¹⁵¹ Sâffât: 37/158.

¹⁵² Hamza, III, 98.

¹⁵³ Nûr: 24/4.

haksızlığın önüne geçilerek kadının hakkı gözetilmiş; kadına zina ettiği iddiasında bulunan, bunu dört şahitle ispatlayamayan kişinin ve buna şahitlik edenlerin kazf denilen seksen sopa hükmüyle cezalandırılacağı bildirilmiştir. Ayrıca bu kişilerin şahitliğinin kabul edilmeyeceği ve fâsık olarak sayılacakları ifade edilmiştir. Ancak yaptığına pişman olup tövbe edenler için âyetin devamında Allah'ın bağışlayıcı olduğu bildirilmiştir.¹⁵⁴ Burada âlimler arasında görüş farklılıkları oluşmuştur. İlgili âyetle Allah'ın bağışlayıcı olması bu kişilerden suçla ilgili hangi hükümleri kaldıracağı noktasında âlimler ikiye ayrılmıştır. Hamza bu ihtilafa dair Ebu Hanife, İmam Şafi, Ahmed b. Hanbel ve İmam Malik'in görüşlerine değinmiştir. Ebu Hanife buradaki bağışlanmanın kişi hakkındaki fâsıklık hükmünü kaldıracağını, İmam Şafi, Ahmed b. Hanbel ve İmam Malik ise hem fâsıklığına hem de şahitlik hakkının geri dönmesine yönelik bir af olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁵⁵ Kerîmân Hamza görüş farklılıklarını zikredip herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Ahkâma dair ayetlerin açıklanmasında tâbiîn kavline başvurduğu bir başka örneğe aşağıdaki âyet misal verilebilir:

”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ،،

*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın).*¹⁵⁶

Bazı ibadetler için hükmi temizlik şartı olan abdest, ayette ifade edildiği üzere el, yüz ve ayakların yıkanmasıyla başın meshedilmesinden ibarettir. Ayette uzuvlar belirtilmekle birlikte müfessirler arasında bu uzuvların sınırları ve sırasıyla yıkanmasının gerekliliği hususunda ihtilaflar oluşmuştur. Hamza bu ihtilafları ele alırken başın meshedilmesi ile ilgili tabiinden Ebu Hanife'nin görüşünü zikretmiştir. Ebu Hanife'ye göre mesh başın dörtte biri kadar bir alana yapılmalıdır.¹⁵⁷ Kerîmân Hamza diğer mezheplere ait görüşleri zikredip bunlardan herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

¹⁵⁴ *Kur'an Yolu Tefsiri*, IV, 54.

¹⁵⁵ Hamza, II, 285.

¹⁵⁶ Mâide:5/6.

¹⁵⁷ Hamza, I, 242.

Âyetin manasına muvafık tarzda gelen tabiin kavillerine başvurmuştur. Böylece âyetteki manayı takviye etmiştir. Konuyla ilgili şu örnekleri vermek mümkündür:

إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ

“Allah, kendi yolunda çarpışırken öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet vermek üzere satın almıştır. Bu, Allah’ın Tevrat’ta, İncil’de ve Kur’an’da yer almış gerçek bir vaadidir...”¹⁵⁸

Âyette Allah yolunda cihat edenlerle Allah (c.c.) arasında gerçekleşen sözleşmeden bahsedilmektedir. Bu sözleşme bir alım-satım akdine benzetilmiştir. Böylece Allah (c.c.) cihatta dahi cana kıyma ve canını feda etmeyi belli kurallara tabi tutmuştur. Zira canın korunması ilkesi İslam’ın temel saydığı makâsıd-ı hamse’den biridir. Canı feda etmek de ancak çok yüce bir değer için olur. Bu da İslam’ın yayılması, hakkın ortaya çıkması ve bâtılın yok olması içindir. Hamza da Allah yolunda cihadın önemine dair Cafer-i Sâdık’tan şu sözü aktarmıştır: *“Canlarınız karşılığı ancak cennettir. Canlarınızı cennet dışında başka bir karşılık için satmayın.”¹⁵⁹* Müellif bu rivayete dair kaynak zikretmemiştir. Konuyla ilgili bir diğer örneğe şu misal verilebilir:

وَلَوْلَا أَنْ تَبَيَّنَّاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكُنْ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا

“Hatta seni yerinde sağlam tutmasaydık neredeyse -biraz da olsa- onlara kayacaktın!”¹⁶⁰

İslam, farklı inançlardaki kişilerle ilişki de hoşgörüyü esas kabul etmekle birlikte inanç konusunda tavizsiz bir duruşu emretmektedir. Bu bağlamda âyetin muhatabı da tüm Müslümanlardır. Farklı inançlardan olan insanlarla etkileşimin arttığı modern çağda Müslüman kişi düşünce ve inanç noktasında sağlam bir duruş sergilemelidir.¹⁶¹ Kerîmân Hamza, âyeti Katâde’den naklettiği şu rivayetle açıklamıştır: *“Bu âyet nâzil olduğunda Hz. Peygamber şöyle dua etmiştir: “Allah’ım! Beni göz açıp kapayıncaya dek nefsimin*

¹⁵⁸ Tevbe:9/111.

¹⁵⁹ Hamza, II, 14.

¹⁶⁰ İsrâ:17/74.

¹⁶¹ Kur’an Yolu Tefsiri, III, 507-509.

eline bırakma.” Müellif bu sözü Taberî’nin rivayet ettiğini nakletmiştir.¹⁶² Konuyla ilgili bir diğer örnek ise aşağıda verilen âyetin tefsirindedir.

وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ فَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ

“İşte biz kitabı sana böyle indiriyoruz. Kendilerine kitap verdiklerimiz ona iman ederler, şunlardan da (müşrikler) ona inananlar var. Âyetlerimizi kâfirlerden başkası inkâr etmez.”¹⁶³

Âyette ehl-i kitabın iman etmesinden söz edilmektedir. Hamza buradaki ifadeyle Yahudilerin ve Hristiyanların Ahmet isminde bir peygamber geleceğine dair inançlarına işaret edildiğini belirtmiştir. Âyetin ikinci kısmında ise ‘şunlardan inananlar’ ifadesi farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bazı müfessirler buradakilerin Abdullah b. Selâm ve bazı Yahudiler olduğunu, bazıları ise müşriklerden inananların söz edildiğini söylemiştir. Kerîmân Hamza tefsirinde bu ihtilaflara yer verdikten sonra ‘جد’ yani inkâr kelimesiyle ilgili Katâde’den inkarın bilgidен sonra olacağına dair rivayeti aktarmıştır.¹⁶⁴ Bu rivayetle ilgili herhangi bir kaynak belirtmemiştir.

Sûrelerin Mekkî-Medenî olduğuna dair tâbiîn kavillerine başvurmuştur. Örneğin Ata b. Ebî Rebah, Hasan-ı Basrî ve Cabir’in Felak sûresinin Mekkî olduğunu söylediklerini nakletmiştir.¹⁶⁵

Kerîmân Hamza’nın kapalı lafızların ve ahkâm âyetlerinin beyanında, âyetle mana yönünden muvafık olan yerlerde ve sûrelerin Mekkî-Medenî ayrımında tâbiîn sözlerine başvurduğu görülmektedir. Müellif bu yöntemi kullanırken bazı yerlerde birden fazla tâbiîn görüşüne bir arada yer vermiş bazen de tek bir yorumu zikretmekle yetinmiştir. Rivayetlerin kaynağını belirtilmemekle birlikte bazı yerlerde rivayeti nakleden âlimden söz ederken bazı yerlerde ise yalnızca rivayeti aktarmakla yetinmiştir. Ahkâm âyetlerine dair tâbiîn yorumlarında birden fazla görüşü aktarmaya önem vermiş ve genelde bunlar arasından bir tercihte bulunmamıştır.

¹⁶² Hamza, II, 174.

¹⁶³ Ankebût: 29/47.

¹⁶⁴ Hamza III, 10.

¹⁶⁵ Hamza, III, 414.

2.1.5. İsrâiliyât’a Bakışı

Eski din ve kültürlerden, özellikle de Yahudiler ve Hristiyanlardan İslâm kaynaklarına aktarılan bilgiler “İsrâiliyat” olarak adlandırılmıştır. Bu isimlendirmenin sebebi, Yahudilerin Arap toplumunda daha çok bilinmesi ve eski bir dine sahip olmaları dolayısıyla onlardan aktarılan bilginin ağırlık teşkil etmesidir.¹⁶⁶

Hiz. Peygamber’in Ehl-i Kitap’tan bilgi aktarımına dair izni konusunda farklı rivayetler mevcuttur. İslâm âlimlerinin geneli, itikâdî ve amelî konular dışında Kur’an ve sünnete muvâfık olan İsrâiliyatı caiz görmüşlerdir. Özellikle Kur’an-ı Kerîm’de kıssalar veciz bir şekilde verildiği için, kıssaların tafsilatına dair ilk dönemlerden itibaren Ehl-i Kitap’tan yahut direkt olarak Tevrat ve İncil’den rivayetlerde bulunulmuştur.¹⁶⁷

Kerîmân Hamza, tefsirinde İsrâiliyata sıkça başvurmuştur. Özellikle Ehl-i Kitap’ın tevhide aykırı inançlarını ortaya koymak için İncil ve Tevrat’tan pek çok alıntı yapmıştır. Bununla birlikte Kur’an ve sünnete muvâfık olan İsrâiliyat’a, kıssalarla ilgili konularda ve âyetin anlamını açıklayıcı, destekleyici nitelikte olan kısımlarda yer vermiştir. Konuya dair aşağıdaki örnekleri incelemek mümkündür.

Kerîmân Hamza, âyetlerden hareketle ulaşılan görüşleri, Kitâb-ı Mukaddes’ten örnekler vererek desteklemiştir. Fâtîha sûresindeki “yoldan sapmış kişiler”den kastın Ehl-i Kitap olduğu görüşünü Yeremya kitabından ve Matta, Markos, Luka İncil’inden alıntılar yaparak teyit etmiştir. Aktardığı bilgiler şu şekildedir: Yeremya kitabında: “*Yazıcıların aldatıcı kalemi onu yalanla değiştirdikten sonra nasıl olur da Rabbin şeriatinin elinizde olduğunu ve bilgin olduğunuzu iddia edersiniz?*”¹⁶⁸ Matta İncili’nde: “*Mesih Yahudi Hahamlara şöyle dedi: Vay hâlinize ey din bilginleri, Ferisiler, iki yüzlüler! Muhakkak siz göklerin krallığını insanların yüzüne kapatıyorsunuz. Böylece doğru yola girmiyorsunuz ve doğru yola ulaşmak isteyenlere de izin vermiyorsunuz.*”¹⁶⁹ Luka İncili’nde: “*Vay hâlinize ey hukuk bilginleri! İnsanlara ağır yükler yüklüyorsunuz. Vay hâlinize ey şariat âlimleri! Muhakkak siz marifet anahtarına*

¹⁶⁶ İbrahim, Hatiboğlu, “İsrâiliyat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 195-196.

¹⁶⁷ Cerrahoğlu, 240-245.

¹⁶⁸ Yeremya, 8:8, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=yeremya+8%3A8>, (Erişim: 10.08.2023)

¹⁶⁹ Matta, 23:13-14, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Matta+23%3A13-33>, (Erişim: 10.08.2023)

sahipsiniz ancak bununla ilgilenmiyor ve ilgilenmek isteyenlere de izin vermiyorsunuz.”¹⁷⁰ Kerîmân Hamza bu alıntıları yaptıktan sonra, bölüm ve sayfa numaralarını da hemen sonuna eklemiştir. Böylece Yahudi ve Hristiyanların kendi elleriyle dinlerini ve kitaplarını değiştirdiklerini ve hak yoldan saptıklarını, kendi kitaplarından deliller getirerek göstermiştir.¹⁷¹ Âyetin manasına muvafık olan İsrâiliyat’a bir başka misal de şudur:

إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَأَعْبُدُوا هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ

“Kuşkusuz Allah benim de rabbimdir, sizin de rabbinizdir. Öyleyse O’na kulluk edin, işte doğru olan yol budur.”¹⁷²

Âyette Hz. İsa’nın kavmine olan uyarısından bahsedilmektedir. Hz. İsa, kul olma yönünü ön plana çıkararak kavminde tevhid inancının yerleşmesi için çabalamıştır. Kerîman Hamza, Yuhanna İncili’nden de Hz. İsa’nın bu tutumuna yönelik şu örnekleri zikretmiştir: *Hz. İsa dedi ki: Ben Tanrı’dan işittiğim gerçekte sizinle konuşan bir insanım.*”¹⁷³ “Sonsuz yaşam, tek gerçek Tanrı olan seni ve gönderdiğin İsa Mesih’i tanımlar.”¹⁷⁴

Ehl-i Kitap’ın Peygamberler hakkındaki inançlarının yanlışlığını ele alan âyetlerin tefsirinde Kitab-ı Mukaddes’ten örneklerle âyetleri tefsir etmiştir. Konuya dair şu örneği vermek mümkündür:

وَأَتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سَلِيمٍ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٌ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا

“Onlar, Süleyman’ın hükümrânlığı hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular;...”¹⁷⁵

Âyette Yahudilerin Hz. Süleyman hakkındaki yanlış inançlarına değinilmiştir. Kitab-ı Mukaddes’te Hz. Süleyman’ın ömrünün sonlarında Allah’a ortak koştuğundan ve putlara taptığından bahsedilmektedir.¹⁷⁶ Kur’an-ı Kerîm’de Yahudilerin bu söylemleri kesin olarak reddedilmiş ve Hz. Süleyman’ın masumiyeti dile getirilmiştir.

¹⁷⁰ Luka, 11:46,52, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=luka+11%3A46-52>, (Erişim: 10.08.2023)

¹⁷¹ Hamza, I, 15.

¹⁷² Âl-i İmrân: 3/51.

¹⁷³ Müellifin belirttiği kaynakla eserindeki alıntı örtüşmemektedir. Eserde belirtilen kaynağın karşılığı şöyledir: “İsa, “İbrahim’in çocukları olsaydınız, İbrahim’in yaptıklarını yapardınız” dedi.” Bkz.: Yuhanna, 8:40, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yuhanna+8%3A40>, (Erişim: 10.08.2023)

¹⁷⁴ Yuhanna, 17:3, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yuhanna+8%3A40>, (Erişim: 10.08.2023); Hamza, I, 132.

¹⁷⁵ Bakara:2/102.

¹⁷⁶ 1.Krallar, 11:9-10, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=1Kr.11>, (Erişim:10.08.2023).

Kerîmân Hamza Yahudilerin bu söylemleri ile ilgili Kitâb-ı Mukaddes'ten bazı alıntılara dipnotta yer vermiştir. Örneğin, Krallar kitabının 11. bölümünde Hz. Süleyman'ın birçok yabancı kadına aşık olduğundan, yedi yüz karısı ve üç yüz cariyesi ile meşguliyetinden dolayı Rabb'ini unuttuğu şeklinde iftiralar mevcuttur. Yine kitaplarında Hz. Süleyman'ın Yeruşalim'in doğusundaki tepede Kemoş ve Molek isimli ilahlara tapmak için bir tapınak yaptırdığı iddia edilir.¹⁷⁷ 1967 Kudüs'ün işgalinden itibaren İsrail'in yürüttüğü kazı çalışmalarında böyle bir tapınak bulamamışlardır.¹⁷⁸ Hamza, âyet-i kerîmede belirtilen iftiraları, Tevrat'tan birebir alıntılar yaparak okuyuculara sunmuştur.¹⁷⁹ Kur'an-ı Kerîm ise Yahudilerin Hz. Süleyman hakkındaki bu iftiralarını yalanlamış, Peygamberlerin ismet sıfatlarından hareketle onların iyiliğin önderleri olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁰

Hamza, Kur'an'ın Kitâb-ı Mukaddes'i tasdikine dair hocası Muhammed Gazzâlî'nin görüşlerine de yer vermiştir. Gazzâlî, bunun bütüncül bir tasdik olduğunu belirterek Ehl-i kitab'ın Allah'ı ve vahyi inkâr etmede müşrikler gibi olmadığını, Kur'an'ın onların Allah'a imanını tasdik ettiğini ancak Allah'ın yeryüzünü sular altında bıraktığına pişman olması ve bir daha yapmamak için birinin bunu kendisine hatırlatmasına ihtiyacı olduğu şeklindeki tevhide aykırı olan ifadeleri tasdik etmediğini belirtmiştir.¹⁸¹ Son ilâhî kitap olmasından hareketle diğer ilâhî kitapların özünü kapsayan Kur'an-ı Kerîm; tevhid, âhiret hayatı ve ahlâka dair ortak ilkeleri tasdik etmekle birlikte İslâm'ın özüne aykırı olan şeyleri onaylamamıştır.

Kerîmân Hamza, ahkama dair konularda İslâmiyet ve diğer semâvî dinler arasında karşılaştırmalar yapmış ve bunu Kitâb-ı Mukaddes'ten örnekler vererek açıklamıştır. Örneğin, sözleşmelere bağlılığın emredildiği âyetin tefsirinde, İslâm'ın bu görüşüne karşın, Tevrat'ta Yahudilerin diğer uluslarla sözleşme yapmalarının yasaklandığı bilgisini aktarmıştır.¹⁸² Müellif bu alıntıları yaparken mutlaka kaynak belirtmiştir.¹⁸³ Müslümanların “orta ümmet” olarak tanımlandığı âyetin tefsirinde ise, İslâm'ın Yahudilerin materyalizmi ve Hristiyanların mistisizmi arasında orta bir yolda olduğunu

¹⁷⁷ 1.Krallar, 11:1-13, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=1Kr.11>, (Erişim:10.08.2023).

¹⁷⁸ Hamza, I, 42.

¹⁷⁹ Hamza, I, 42.

¹⁸⁰ *Kur'an Yolu Tefsiri*, I, 166-168.

¹⁸¹ Hamza, I, 27.

¹⁸² Mısır'dan Çıkış, 34:12,15, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=>, (Erişim. 10.08.2023)

¹⁸³ Hamza, I, 238.

söylemiş, Yahudilerin ağır şeriatinden ölüm cezalarına dair örnekler verip karşılaştırmalar yaparak İslâm'ın semâvî dinler arasında en mutedil din olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁴

Kerîmân Hamza bazı yerlerde kıssaları ele alırken Kur'ân-ı Kerîm ile Kitâb-ı Mukaddes arasındaki farklara değinmiştir. Örneğin Hz. Yusuf'un kıssasına dair Eski Ahit'te Hz. Yusuf'un rüyasını babası Hz. Yakup'a anlattığından, bundan sonra babasının ondan kardeşlerinin yanına koyun gütmeye gitmesini istemesinden bahsedilmektedir. Kur'an'da ise Hz. Yusuf'un kardeşlerinin babalarına gelerek Yusuf'u beraberinde götürmek ve onunla oynamak istediklerinden, ancak Hz. Yakup'un izin vermediğinden, ısrarları üzerine Yusuf'u onlarla beraber göndermesinden söz edilmektedir.¹⁸⁵ Eski Ahit'te kardeşlerinin Yusuf'u İsmaililere ait bir kabileye sattığından söz edilmekte ve onun zindanda Allah'a (c.c.) dua etmesinden bahsedilmemektedir.¹⁸⁶ Zindanda iki yıl kaldıktan sonra Firavun'un firincısı, Yusuf'tan bahsederek onun hapisten çıkmasını sağlamıştır. Kur'ân'da ise 3-7 yıl arası kadar bir başka rivayete göre ise 9 yıl kadar hapiste kaldığından - bu farklılık âyetteki lafızdan kaynaklanmaktadır -Mısır Meliki'nin rüyasını yorumladıktan sonra zindandan çıkartıldığından bahsedilmiştir. Kur'an'da Mısır'ın yöneticisine Melik denilirken Kitâb-ı Mukaddes'te Firavun denilmektedir.¹⁸⁷ Müellif aradaki farkları kaynak belirtmeden bu şekilde açıklamıştır.¹⁸⁸ Kerîmân Hamza Kur'an'da kıssaların verilmesiyle ilgili Muhammed Abduh'un görüşüne yer verir. Muhammed Abduh Kur'an kıssalarının tarihi açıklamak için değil insanlara bir öğüt ve ibret olduğunu belirtmiştir. Kıssalardaki amaç geçmişin detayları konusunda insanları inandırmak değil hakk ve batılı, doğru ve yanlış uygulamaları insanlara bildirerek ibret almalarını sağlamaktır.¹⁸⁹ Kur'an kıssaları bu yönüyle de Kitâb-ı Mukaddes'ten ayrılmıştır.

Kerîmân Hamza eserinde Kur'an-ı Kerîm ve Kitâb-ı Mukaddes'ten karşılaştırmalara da yer vermiştir. Örneğin Bakara sûresi 35. âyette Hz. Âdem ve eşinin cennette her türlü nimetten faydalanabileceklerinden ancak bir ağaca yaklaşmamaları

¹⁸⁴ Mısır'dan Çıkış, 21: 12,15; Hamza, I, 57.

¹⁸⁵ Kadir, Polater, "Kur'ân ve Kitâbı Mukaddes'e Göre Yûsuf Kıssası", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7(3), 2007, 15-16.

¹⁸⁶ Polater, 16.

¹⁸⁷ Polater, 13.

¹⁸⁸ Hamza, II, 89-90.

¹⁸⁹ Hamza, I, 43.

gerektiğinden bahsedilmektedir. Kerîmân Hamza bu âyeti, Tâhâ sûresi 120. âyetle açıklamıştır. Şeytan bu ağacın ölümsüzlük ağacı olduğunu söyleyerek Hz. Âdem ve eşini Allah’a karşı gelmeleri konusunda kandırmıştır. Kerîmân Hamza âyeti âyetle tefsirinden sonra, sözü edilen ağacın Kitâb-ı Mukaddes’te “hayır ve şerrin bilgisinin bulunduğu ağaç” olarak bahsedildiğini dipnotta belirtmiştir.¹⁹⁰ Konuya dair bir başka örneğe şu âyet misal verilebilir:

وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ

“Düğümlere üfürenlerin şerrinden;”¹⁹¹

Kerîmân Hamza müfessirlerin büyük bir kısmının âyeti “sihir yapan kişiden ve bunun şerrinden Allah’a sığınmak” şeklinde yorumladıklarını belirtmiştir. Ancak bunun sihrin gücünü ve etkisini onaylamak anlamına gelmediğini belirterek Merağî’nin yorumunu zikretmiştir. Merağî âyetin sevgi bağlarını koparan fesatçıların şerrinden Allah’a sığınmak anlamında olduğunu belirtmiş ve Arap dilinde aralarında sıkı bağ bulunan iki şey için “عقدة” kelimesinin kullanıldığını ifade etmiştir. Fesat kişinin hali de iki dost arasındaki sevgi bağını düşmanlığa dönüştürmesi açısından sihir yapan kişiye benzemektedir. Kerîmân Hamza bu yorumu aktardıktan sonra Hz. Peygamber’e sihir yapıldığına ve Hz. Peygamber’in bundan etkilendiğine dair rivayeti aktarıp Peygamberlerin Allah’ın koruması altında olduklarını, dolayısıyla ona sihrin etki etmeyeceğini belirtmiştir. Hamza âyetteki mananın sihir mi yoksa fesat/kıskançlık mı olduğu konusunda bir tercihte bulunmamıştır. Kerîmân Hamza konuyla ilgili bu açıklamalarından sonra dipnotta sihir inancının Kitab-ı Mukaddes’te de yer aldığını belirterek Ahd-i Kadim’de sihir yapanın yaşamına son verilmesi gerektiğine dair emrin yer aldığını aktarmış;¹⁹² İsrailoğulları’ndan itibaren sihir/büyü yapan kişilerin öldürüldüğünü, 17. yüzyıla kadar Amerika ve Avrupa’da bu sebeple pek çok kişinin öldürüldüğünü ve Meksika, Almanya gibi ülkelerde 20. yüzyıla kadar bunun devam ettiğini ifade etmiştir.¹⁹³

Müsteşriklerin İslam’a yönelik iddialarına Kitab-ı Mukaddes’ten örneklerle cevap vermiştir. Örneğin Âdiyât sûresinin tefsirinde Oryantalistlerin Kur’ân’ın şiddet çağrısı

¹⁹⁰ Hamza, I, 26.

¹⁹¹ Felak: 113/4.

¹⁹² Bu bilgiye kaynaklardan ulaşılamamıştır.

¹⁹³ Hamza, III, 413.

yaptığına dair eleştirilerine Tevrat ve İncil'den örnekler getirmiştir. Hamza konuyla ilgili Kitab-ı Mukaddes'te tüm şehirlerde ikaz etmeden ve bir sebep olmaksızın kadın, çocuk, yaşlı fark etmeksizin ve hatta hayvanlar da dahil tüm canlıların öldürülme emrinin bulunduğu işaret etmiş ve kaynak olarak da Yuhanna kitabına bakılmasının yeterli olacağını söylemiştir. Yine Yeni Ahit'in son bölümünde insanların üçte birinin öldüğü Armageddon savaşından söz edildiğine dikkat çekerek bu savaşa dair birçok filmin çekildiğini ve kitapların yazıldığını, böylece yeni neslin Armageddon doktriniyle yetişmelerinin hedeflendiğini belirtmiştir.¹⁹⁴ ABD, İngiltere ve müttefiklerinin Irak, Pakistan ve Afganistan'da ki işgallerine, milyonlarca kişinin ölümüne sebep olmalarına değinerek şiddetin İslam'da değil onların kendi düşünce ve yaşantılarında var olduğunu ortaya koymuştur.¹⁹⁵

Kerîmân Hamza'nın tefsirinin en orijinal yönlerinden biri İsrâiliyat'ı kullanma metodudur. O, Kitab-ı Mukaddes'ten pek çok alıntı yapmıştır ancak bunlar Kur'an'a muvafık olan rivayetlerdir. Aynı zamanda alıntı yaparken muhakkak kaynak belirtmiştir. Bununla birlikte özellikle Ehl-i Kitap'ın tevhide aykırı inançlarını Tevrat ve İncil'den örnekler vererek açıklamıştır. Kıssaları ele alırken bazı yerlerde Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes arasındaki farklara dikkat çekmiştir. Ahkâma dair konularda İslamiyet ve diğer semavi dinler arasında karşılaştırmalar yaparken Tevrat ve İncil'den örneklerle konuyu daha anlaşılır hale getirmiştir. Müsteşriklerin İslam'a yöneltmiş oldukları eleştirileri kendi iddiaları üzerinden Tevrat ve İncil'den örneklerle cevaplandırmıştır. Bütün bu örneklerden anlaşılmaktadır ki Kerîmân Hamza'nın Tevrat ve İncil'e hâkimiyeti oldukça iyidir ve gerekli gördüğü yerlerde tefsirinde bu bilgilere yer vererek âyetlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamış ve okuyucuyu diğer dinler hakkında da bilgilendirmiştir. Böylece okuyucunun zihninde diğer dinlere dair bazı soru işaretleri giderilmiştir.

Müellifin rivayet tefsiri metodunda Kur'an ayetleri, sünnet, sahabe kavli ve tabiin kavline önem verdiği görülmektedir. Özellikle eserde Kur'an'ı Kur'an ve sünnet ile tefsiri daha çok ön plana çıkmaktadır. Eserinin başında başvurduğu kaynakları belirtmiş olsa da rivayetleri ele alırken çoğunlukla kaynak göstermemesi eleştiriye açık bir durumdur. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes arasında

¹⁹⁴ Vahiy, 16:1-21.

¹⁹⁵ Hamza, III, 400.

karşılaştırmalar yapması ve Ehl-i Kitap'a dair eleştirilerinde Tevrat ve İncil'den örnekler vermesi bu bölümün özgün yönünü oluşturmaktadır.

1.3. el-LÜ'LÜ' ve'l-MERCÂN fî TEFSİRİ'L-KUR'AN'IN DİRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

Kur'an-ı Kerim'de insan düşünmeye sevk edilmiştir. Dirayet tefsirinde de müfessir rivayetten gelen bilgiler dışında elinde bulunan kaynakları akıl süzgecinden geçirir ve ayetleri yorumlar. Rivayetleri kullanmakla birlikte dil, edebiyat ve diğer ilimlere de başvurarak ayetleri tefsir eder.¹⁹⁶ Kerîmân Hamza da dirayet yöntemine eserinde geniş yer vermiştir. Bunu hem dirayet tefsirinin önemli müfessirlerinden yaptığı alıntılarda hem de lügavî açıklamaları ve toplumsal olaylara dair yorumlarında görmek mümkündür. Bu bölümde eser dirayet tefsirinin alt başlıklarını oluşturan lügavî, kelimî, fikhî ve ahlakî tefsir açısından incelenmiştir.

1.3.1. Lügat-Nahiv Yönünden Özellikleri

Kerîmân Hamza, Kur'an lafızlarını etimolojik açıdan, sarf ve nahiv yönünden tahlil etmiş, kısmen de bazı kelimelerin Kur'an'da kaç defa kullanıldığına değinmiştir. O, tefsirinde benzer kelimeler arasındaki anlam nüanslarına dikkat çekmiş, Arap edebiyatından örnekler vererek açıklamalarda bulunmuştur. Eserinde Arap atasözlerine yer vererek Kur'an lafızlarının anlaşılır olması yönünde gayret göstermiştir. Tefsirinde genel olarak sade bir dil kullanmakla birlikte bazen farklı kitaplardan uzun alıntılar da yapmış, bu da ele alınan konunun anlaşılmasını zaman zaman zorlaştırmıştır. Hamza'nın kullandığı bu yönüme dair aşağıdaki örnekleri incelemek mümkündür.

Sarf yönünden kelimelerin hangi vezinde olduklarına, tekil ve çoğul hallerine, Kur'an'da hangi kalıplarda kullanıldığına yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Buna dair şu örnekler zikredilebilir:

Hamza, lügavî yönden ilk olarak besmele cümlesi üzerine açıklamada bulunmuştur. "Rahmân" ve "Rahîm" isimlerinin tefsirinde, bu lafızların "fa'len" ve "fa'il" vezinde olduğuna değinerek "Rahmân" isminin mübalağa sîgasında olduğunu ve bu sîganın tâzim ifade ettiğini belirtmiştir. Aynı zamanda verilmek istenilen mesajın,

¹⁹⁶ Cerrahoğlu, 224.

mübalağa sîgası sayesinde üst düzey bir kavrayışla aktarıldığını dile getirmiştir. “Faîl” sîgasının ise çokluk ve devamlılık ifade ettiğine dikkat çekmiştir. Böylece Hamza, etimolojik olarak aynı kökten gelen bu isimleri sarf yönünden inceleyerek arasındaki farkları okuyucuya sunmuştur. Ayrıca “Rahmân” isminin Kur’an’da 60 defa, “Rahîm” isminin ise yüzden fazla yerde geçtiğini belirtmiştir. Besmeledeki “Allah” lafzının da Kur’an’da iki bin beş yüzden fazla yerde kullanıldığına değinmiştir.¹⁹⁷

Fâtiha sûresinde geçen “ضالّين” kelimesinin Kur’an’da farklı kalıplarda yer aldığına değinerek buna dair âyetlerin numaralarını zikretmiştir. Örneğin, sözü edilen lafzın, Nisâ sûresi 167 ve Mâide sûresi 77. âyetlerde “ضلّوا” şeklinde fiil hâlinde kullanıldığını belirterek detaylı bilgi için Muhammed Fuâd Abdülbâkî’nin “el-Mu‘cemü’l-müfehres” adlı eserini, kaynak olarak göstermiştir.¹⁹⁸

Tâhâ sûresinde geçen “على” kelimesinin, “عليّ” kelimesinin çoğulu olduğunu söylemiştir.¹⁹⁹ Ankebût sûresinde geçen “حيوان” kelimesinin “kalıcı ve sürekli olan hayat” anlamına geldiğini, “hayat” kelimesinden türediğini ve “fa’len” vezninde mübalağa sigasında bir isim olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰

Kerîmân Hamza, tefsirinde Arap darb-ı mesellerine de yer vermiştir. Bakara sûresi 26. âyette Allah’ın bir sivrisineği ve bundan daha da ötesini misal vermekten çekinmeyeceği belirtilmektedir. İman edenler, bu gibi örneklerin Allah’tan gelen bir gerçek olduğunu kabul ederken; kâfirler, bunlardan bir anlam çıkaramamaktadır. Hamza burada Zemahşerî’nin yorumuna yer vermiştir.²⁰¹ Zemahşerî kâfirlerin liderlik sevdaları, cehaletleri, heva ve heveslerine tabi olmaları sebebiyle hakkı reddettiklerini belirtmiş ve onların bu meselleri inkâr etmelerine dair şaşkınlığını dile getirmiştir. Çünkü bu tarz meseller, Arap darb-ı mesellerinde de mevcuttur ve bunlar hem bedevîler hem de şehir halkı arasında yaygın olarak kullanılmaktadır.²⁰² Örneğin; “keneden daha iyi duyar”, “karıncadan daha iyi toplar”, “kelebekten daha zayıf” gibi benzetmeler Arap dilinde sıklıkla kullanılmaktadır.²⁰³ Bu sebeple Kur’an’da hayvanlarla yapılan bu misallerin

¹⁹⁷ Hamza, I, 14.

¹⁹⁸ Hamza, I, 16.

¹⁹⁹ Hamza, II, 216; Tâhâ: 20/4.

²⁰⁰ Hamza, II, 217. Ankebût: 29/64.

²⁰¹ Hamza, I, 22.

²⁰² Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl 1-4, Dâru’r-riyân, Beyrut 1987, I, 111.

²⁰³ Zemahşerî, I, 112.

küçümsenmesi ve inkâr edilmesi şaşırtıcıdır. Müellif bu yorumu Zemahşerî'den naklettiğini belirtmekle birlikte hangi eserinden alıntı yaptığını belirtmemiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ

“Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin; ancak karşılıklı rızâınıza dayanan ticaret böyle değildir...”²⁰⁴

Kerîmân Hamza, âyette geçen istisna türünün munfasıl istisna olduğunu belirterek benzer kullanıma dair kadim Arap sözlerinden şu örneği vermiştir: “ما اشتكى إلا خيرا” Kimsenin hayırdan, iyilikten şikayetçi olmayacağı anlamına gelen bu sözde iyilik ve âyette yer alan ‘karşılıklı rızaya dayalı yapılan ticaret’ arasında nahiv yönünden benzerlik kurmuştur.²⁰⁵

Müfessir, bazı yerlerde kelimelerin anlamlarıyla ilgili ihtilaflara yer verirken bazı yerlerde ise ihtilafa değinmeden genel kabul görmüş anlamları eserinde zikretmiştir. Konuya dair aşağıdaki örnekler zikredilebilir:

Bakara sûresinde İsrâiloğulları’na verilen “men ve selvâ” nimetlerinden söz edilmektedir. Bu kelimelerin kökenine ve tam olarak nasıl bir yiyecek olduklarına dair farklı görüşler dile getirilmiştir.²⁰⁶ Hamza bu iki kelimeyle ilgili; “men”in bal gibi yapışkan, tatlı bir madde olduğunu, “selvâ”nın ise semiz bir kuş olduğunu ifade etmiştir. Müellif bu bilgilere dair herhangi bir kaynak belirtmemiştir.²⁰⁷ Müfredât’ta bu kelimenin anlamı bildirgin gibi bir kuş olarak da verilmiştir.²⁰⁸

قُلْ بَلْ مَلَكٌ بَرَكْتَ يَا هَيْمُ حَنِيفًا

“Hayır! Biz, Hanîf olan İbrâhim’in dinine uyarız...”²⁰⁹

Âyette yer alan “hanîf” kelimesini “şirk içeren dinlerden uzaklaşıp İslâm’a yönelen kişi” olarak açıklamıştır.²¹⁰ Bu kelimenin çoğulu hunefâ’dır. İstikamette olmak ve Allah’ın yolundan gitmek anlamında tehannefe fiili kullanılmaktadır. Bununla

²⁰⁴ Nisâ:4/29.

²⁰⁵ Hamza, I, 195.

²⁰⁶ Rağıp el-İsfehânî, 424; Ömer Faruk, Harman, “Men ve Selvâ”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 107-108.

²⁰⁷ Hamza, I, 30.

²⁰⁸ Rağıp el-İsfehânî, 424

²⁰⁹ Bakara: 2/135.

²¹⁰ Hamza, I, 52.

birlikte Araplar Hacc yapan ve sünnet olan kişiler için de İbrahim'in dinine tabi olduklarından hanif kelimesini kullanmaktaydılar.²¹¹

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ

“Rabbın ona yazmayı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek.”²¹²

Kerîmân Hamza âyette geçen “hikmet” kelimesini “söz ve davranışlarda, işin değerlendirilmesinde hedefe ulaşma, doğru tespitte bulunma” şeklinde açıklamıştır. İmam-ı Şâfiî'den de kelimenin Kur'an ile ilişkilendirilmesiyle sünnet anlamına geleceğine dair bilgiyi nakletmiştir. İmam-ı Şâfiî'ye göre kelime sünnet anlamında ele alınırsa âyetten kastedilen mananın İsa'nın sünneti olacağını ifade etmiştir. Farklı kaynaklarda da bu yoruma rastlanmaktadır.²¹³ Müellif kitap kelimesindeki yorum farklılıklarına da yer vermiştir. الْكِتَاب “kitap” kelimesinin çoğu müfessir tarafından yazı olarak yorumlandığını²¹⁴ ancak bu anlamın Kur'an'da birçok kez geçen kitap lafzıyla uyummadığını burada kastedilenin Vakıa suresi 78. âyette de geçtiği üzere korunmuş kitap ya da levh-i mahfuz manasında olabileceğini ancak kesin manayı Allah'ın bileceğini ifade etmiştir.²¹⁵ Müellif bu yorumuna dair herhangi bir kaynak belirtmemiştir.

Kerîmân Hamza âyette yer alan kapalı lafızlarında manasını açıklamıştır. Örneğin:

Bakara sûresinde bir adamın öldürülmesi üzerine katilin bulunması için Hz. Musa Rabb'inin emriyle İsrâiloğulları'ndan bir inek kesmelerini istemiştir. İsrâiloğulları ineği kesmemek için ineğin özelliklerine dair çeşit çeşit sorular yöneltilmişlerdir. Kesilmesi istenen inek “إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ” şeklinde nitelendirilmiştir.²¹⁶ Hamza, ayette geçen “فارض” kelimesini “عجوز”, “بكر” kelimesini ise “صغير” olarak açıklamıştır.²¹⁷ Âl-i İmrân sûresi 49.âyette Hz. İsa'nın mucizeleri ile ilgili bölümde “أَكْمَه” kelimesini

²¹¹ Rağıp el-İsfahâni, 260.

²¹² Âl-i İmrân: 3/48

²¹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru't-Terbiye, VI, 423.

²¹⁴ Taberî, VI, 422.

²¹⁵ Hamza, I, 131.

²¹⁶ Bakara, 2/68.

²¹⁷ Hamza, I, 35.

“doğuştan kör olan”;²¹⁸ “ أَبْرَصَ ” kelimesini ise “ciltteki beyazlıktan kaynaklanan rahatsızlık” olarak açıklamıştır.²¹⁹

Nahiv yönünden incelemelerde bulunmuş ve benzer cümle kalıplarını içeren âyetleri de zikrederek konunun daha anlaşılır olmasını sağlamıştır.

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقْيَةً وَيَحْذَرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ الْمَصِيرُ

“Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah’la olan bağı koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Sonunda dönüş Allah’adır.”²²⁰

Âyet-i kerîmede müminlerin kâfirlerle dostluk kurmalarının yasaklandığı görülmektedir. Bu yasağın sınırları konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Çoğunluğun kabulüne göre, müslümanların gayrimüslimlerle ilişkilerini düzenleyen diğer âyetler ve sünnetteki uygulamalar göz önünde bulundurulduğunda İslâm, inançtan taviz verilmeyecek şekilde gayrimüslimlerle iyi ilişkiler içinde olmayı yasaklamamış bilakis müslümanları buna özendirmiştir. Bazı müfessirler ise, âyetten hareketle kayıtsız şartsız her türlü dostluğun yasaklandığını söylemişlerdir.²²¹ Hamza, âyeti nahiv yönünden ele alarak açıklamıştır. Âyette kullanılan istisna edatının munfasıl istisnâ türünden olduğunu, aynı kullanımın aşağıda yer alan âyetlerde de bulunduğunu belirtmiştir.

وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ

“yetimlerin mallarına yaklaşmayın ancak ona güzel şekilde yaklaşabilirsiniz”²²²

لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا

“Orada bir serinletici, bir içecek tatmazlar ancak kaynar su ve yanan vücut akıntısı vardır..”²²³

²¹⁸ Taberî, VI/428.

²¹⁹ Ebû Hayyân Endülüsî, III, 145; Hamza, I, 131-132.

²²⁰ Âl-i İmrân:3/28.

²²¹ Kur’an Yolu Tefsiri, I, 536-541.

²²² İsrâ:17/34.

²²³ Nebe:78/24-25.

Münkatı‘ istisna, Müstesnâ ve müstesnâ minhin farklı cinsten olması durumudur. Bu istisna türünde istisna edilen şey, bütüne dahil bir birim olarak bulunmaz.²²⁴ Hamza, buradaki istisna ile kastedilenin, kişinin gayrimüslimlerle ilişkilerinde İslâm’ın korunmasını emrettiği hususlara riayet etmesi olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla yasağın makâsıd-ı şerîa olarak bilinen can, nesil, din, mal ve şerefin korunmaması durumunda geçerli olduğunu ifade ederek âyetin nazil olduğu dönemde hukuk sisteminin olmadığına da dikkat çekmiştir.²²⁵

فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ

“Bakin! Yıldızların yerlerine yemin ederim.”²²⁶

Âyette yer alan “lâ” edatının nefy ve te’kid ifade ettiği konusunda farklı görüşler belirtilmiştir. Hamza, buna dair ihtilafları Mahlûf’tan (1990) yaptığı alıntıyla açıklamıştır. Mahlûf, lâ’nın tekid anlamında kullanıldığını söyleyenlerin çoğunlukta olduğunu belirterek bunu destekler nitelikte Arap dilinde de bu şekildeki kullanımların yaygın olduğu görüşünü aktarmıştır. Daha sonra ise nefy ifade ettiğine dair görüşü zikrederek âyetin manasının ‘bu iş oldukça açık ve anlaşılırdır, yemin etmeye dahi gerek yoktur.’ şeklinde olacağını ifade etmiştir. Hamza, bu görüşlerden herhangi birini tercih etmemiştir.²²⁷

Örnekler dikkate alındığında Kerîmân Hamza bazı Kur’an lafızlarını ve terkipleri sarf ve nahiv açısından değerlendirmiştir. Nahiv yönünden benzer yapıda olan âyetleri bir arada zikrederek, bazı yerlerde Arap darb-ı mesellerine örnekler vererek konunun anlaşılır olmasını sağlamıştır. Kapalı lafızların manalarını açıklamış, manaları açıklarken bazı yerlerde farklı yorumları bir arada vermiş bazen de tek bir manayı zikretmeyi tercih etmiştir. Sarf yönünden bazı kelimelerin hangi vezinde kullanıldıklarını, Kur’an’da farklı yerlerde hangi kalıplarda bulunduklarını, kelimelerin tekil ve çoğul hallerini belirterek lügavî açıklamalar yapmıştır.

²²⁴ İsmail, Durmuş, “İstisna”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 388.

²²⁵ Hamza, I, 127.

²²⁶ Vâkıa: 56/75.

²²⁷ Hamza, III, 264.

1.3.2. Kelam İlmi Yönünden Özellikleri

Kerîmân Hamza'nın eserini bir annenin çocuğuna bir şeyler anlatması gibi kaleme aldığını göz önünde bulundurursak eserde kelâmî tartışmaların yoğunluk kazandığı rü'yetullah, şefaât, mürtedin durumu gibi meselelerde detaylı açıklamalarda bulunmak yerine yüzeysel bir şekilde konuyu açıklamayı yeterli görmüştür. Bununla birlikte sosyal hayata yansımaları olan tevhid, iman ve günah gibi konularda detaylı açıklamalarda bulunup ihtilafları zikretmiş ve çoğunlukla Zemahşerî ve Râzî'nin görüşlerine yer vermiştir.

Hamza eserinde; mürtedin durumu, rü'yetullah ve şefaât meselesi gibi kelâmî alanda pek çok görüşün ortaya çıktığı konuları yüzeysel olarak ele alıp detay vermeyi gerekli görmemiştir. Konuya dair şu âyetler misal verilebilir:

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِي وَلَكِنْ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ

“Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, “Rabbim! Bana görün; sana bakayım” dedi. Rabbi, “Sen beni asla göremezsın. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin” buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.”²²⁸

Allah'ın sıfatlarıyla ilişkilendirilen rü'yetullah meselesi pek çok ihtilaflara yol açmıştır.²²⁹ Ancak Kerîmân Hamza âyetin tefsirinde ihtilaflara yer vermeyip yalnızca âyetin manasını açıklayıcı ifadelerde bulunmuştur. Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istediğini ancak Allah'ın Musa'nın kendisini görmeye gücünün yetmeyeceğini belirttiğini ve bunun üzerine Allah'ın dağa tecelli ettiğinde dağın yerle bir olduğunu ifade etmiştir. Müellif tefsirinde bu açıklamaları yapmakla yetinmiştir.²³⁰

Mürtedin durumuyla ilgili ise şu iki âyet misal verilebilir

كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

²²⁸ A'râf:7/143.

²²⁹ Taberî, II/347.

²³⁰ Kerîmân Hamza, I, 361.

“İman edip bu resulün hak olduğuna şahit olduktan ve kendilerine apaçık kanıtlar geldikten sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet nasip eder? Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez.”²³¹

Müfessir, mürtedin durumuyla ilgili ihtilaflara eserinde yer vermemiş, ilgili âyetin tefsirinde; Hz. Muhammed’e iman edip onun hak peygamber olduğunu kabul ettikten sonra inkâr edenlere Allah’ın hidayet etmeyeceğini ancak nasuh tövbe ile tövbe ettiklerinde ve davranışlarını düzelttiklerinde Allah’ın bağışlayıcı ve merhametli olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte imandan sonra küfre saplananlar ve bunda ısrarcı olanların tövbesinin kabul edilmeyeceğini, bu kişilerin yoldan sapmış kimseler olarak mühürleneceklerini belirtmiştir.²³²

وَمَنْ يَزِدْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا

خَالِدُونَ

“İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır. Cehennem dostları da bunlardır ve orada onlar devamlı kalıcıdırlar.”²³³

Kerîmân Hamza âyetin tefsirinde bu kişilerin İslam’ı bırakıp küfre dönenler ve kâfir olarak ölenler olduğunu ifade etmiştir. Bunların yaptıkları amellerin ziyan içinde olduğunu ve ahirette cehennemle cezalandırılacaklarının bildirildiğini belirterek dünyadaki cezalarıyla ilgili herhangi bir hükmün zikredilmediğini belirtmiştir. Bazı âlimler dinden dönen kimseler hakkında, fitne yaymadıkları ve insanları Müslümanlara karşı kışkırtmadıkları sürece bunlara karşı dünyada herhangi bir cezai hükmün bulunmadığını ifade etmiştir.²³⁴ İmam-ı Şâfiî ise bu konuda mürtedin bu hal üzere ölene kadar amellerinin geçersiz kılınmadığını savunurken Ebu Hanife ise İslam’a dönse bile irtidadın amellerini boşa çıkaracağını belirtmiştir.²³⁵

Şefaât ile ilgili âyetlerin tefsirinde şu açıklamalarda bulunmuştur:

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ

²³¹ Âl-i İmrân: 3/86.

²³² Hamza, I, 144.

²³³ Bakara:2/217.

²³⁴ Hamza, I, 83.

²³⁵ Zemahşerî, I, 259.

“Hem öyle bir günden sakının ki, o gün kimse kimsenin yerine bir şey ödeyemez, kimseden bir şefaata kabul edilmez, kimseden bir kurtuluş bedeli alınmaz ve hiç kimseye yardım da edilmez.”²³⁶

Kelime anlamında bir şeyi ikilemek, benzerine katmak ve Ademoğlu manalarına gelen eş-şef'u kelimesinden türeyen şefaata kelimesi birine yardımcı olmak manasına gelmektedir.²³⁷ Suçunun bağışlanması ve isteğinin gerçekleşmesi için birini aracı kılmak anlamında birçok inançta farklı şekillerde yerini almıştır. Hristiyanlık'ta; Hz. İsa'dan, meleklerden ve kiliseden şefaata beklentisi vardır. Putperest kavimlerde ve Pagan inançlı milletlerde ölü kutsal ruhlar adına kurban kesilip bunlardan şefaata bekleme durumu söz konusudur.²³⁸ İslâm inancında şefaata kavramı, kıyamet gününde peygamberlerin ve bazı salih kulların Allah'ın izniyle, müslümanların bağışlanması için yakarıшта bulunması anlamına gelmektedir.²³⁹ Farklı şekillerde de olsa diğer inançlarda bu anlayışın bulunması, âlimler arasında şefaatin varlığı hakkında muhtelif görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁴⁰ Kerîmân Hamza, eserinde bu ihtilaflara değinmemiş ve konuyla ilgili iki yerde açıklamada bulunmuştur. Yukarıdaki âyetin tefsirinde kıyamet gününde hiç kimsenin bir başkasına şefaata edemeyeceğini, Allah'tan başka kimsenin bir başkasına yardım edemeyeceğini belirterek Muhammed Abduh'un görüşüne yer vermiştir. Abduh, Yahudiler başta olmak üzere Eski Mısırlılar, Yunanlılar ve putperest milletlerin ahiret hayatıyla dünya hayatını kıyaslayıp maddi bir bedel karşılığında yahut birinin aracılığıyla günahkâr kişinin kurtulacağına inandıklarını ifade etmiş ancak İslâm'ın, tevhid inancını merkeze alarak bu tür düşünceleri ortadan kaldırdığını belirtmiştir.²⁴¹

Kerîmân Hamza'nın şefaata ile ilgili ikinci açıklaması aşağıdaki şekildedir:

يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا

²³⁶ Bakara:2/48.

²³⁷ Rağıp el-İsfahânî, 718.

²³⁸ Mustafa, Alici; Yusuf Şevki, Yavuz, “Şefaata”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXX, 411.

²³⁹ Alici, Yavuz, “Şefaata”, 411, 415.

²⁴⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne 1-10*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2005, I, 142.

²⁴¹ Hamza, I, 28.

“O gün –Rahmân’ın izin verdiği ve sözünden hoşnut olduğu kimseler müstesna- şefaatin bir yararı olmaz.”²⁴²

Müfessir bu ayetin tefsirinde, Allah’ın izin vermesi dışında hiçbir şefaât ve aracının olmadığını söylemiştir. Dolayısıyla Hamza diğer inançlardaki şefaât anlayışını kabul etmemekle birlikte Allah’ın dilediği kimselere şefaât izni verdiği inancındadır.²⁴³

“Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, Rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin.”²⁴⁴

Hamza ayrıca âyette zikredilen övülmüş makam olarak tercüme edilen Makam-ı Mahmud kavramını en yüce şefaât makamı olarak açıklamıştır.²⁴⁵

İslâm’ın temel inanç esasını oluşturan tevhid ilkesi üzerinde önemle duran Hamza, diğer inançlarda bulunan tevhide aykırı örneklerle yer vermiş, bunlar arasında karşılaştırmalarda bulunarak şirkin insan aklına ve mantığına uygun olmadığını ortaya koymuştur. Özellikle Kitâb-ı Mukaddes’ten tevhide aykırı birçok örnek zikrederek bunların İslâm inancında kabul edilmeyeceğini belirtmiştir. İnsanlar arasında yaygın hâle gelen deizm düşüncesine de dolaylı olarak eleştirilerde bulunmuştur. Konuya dair şu örnekleri vermek mümkündür:

كَيْفَ تَقْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

“Siz cansız (henüz yok) iken sizi diriltten (dünyaya getiren) Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda O’na döndürüleceksiniz.”²⁴⁶

Âyet-i kerimede, sayısız nimete rağmen insanların Allah’ı inkâr etmeleri taaccüble karşılanmıştır. Hamza, burada çok tanrılı dinlerden örneklerle ve Kitâb-ı Mukaddes’ten tevhide aykırı olan bölümlere yer vererek bunların akla uygun olmadığını belirtmiştir. Örneğin Asya dinlerinden Budizm’e, Hinduizm’e ve Eski İran dinlerinde iyiliğin ilahı ve kötülüğün ilahı şeklindeki ikili tanrı anlayışına değinmiştir. Eski Ahit’te ise cennette yürüyen Tanrı’nın Adem’in kendisi gibi olmasından korktuğuna, bunun üzerine yeryüzüne inip insanların kendisine karşı birlik olmamaları için dillerini

²⁴² Tâhâ:20/109.

²⁴³ Hamza, II7226.

²⁴⁴ İsrâ:17/79.

²⁴⁵ Hamza, II, 176.

²⁴⁶ el-Bakara: 2/28; Altuntaş, Şahin, 7.

farklılaştırdığına, Yakup’la güreştiğine ancak ona yenildiğine dair açıklamalara yer vermiştir.²⁴⁷ İncil’de ise Allah’ın İsa’da vücut bulduğundan, Allah’ın annesi ve kardeşi olduğundan bahsedilmektedir.²⁴⁸ Hamza bu açıklamalarla İslâm dışındaki dinlerde tevhit ilkesinin bozulduğunu ortaya koymaktadır.

İslâm düşüncesinde Allah-insan ilişkisi önemli bir yer tutmaktadır. Allah-insan arasındaki ilişki nübüvvet, ibadet ve kulluk yoluyla sağlanmıştır. Ancak çağımızda Tanrı’nın varlığını kabul etmekle birlikte onunla iletişime geçilemeyeceği düşüncesi bulunmaktadır. Deizm olarak adlandırılan bu düşünce sisteminin Orta Çağ Hristiyanlığına tepki olarak ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür. Hristiyanlığın kutsal kitabında bulunan çelişkilere, din adamlarının sarsılmaz otoritesine karşı aklı önceleyen bu sistemde Tanrı’nın varlığı ve alemi yarattığı kabul edilmekle birlikte bu yaratışın bir defaya mahsus olduğu ileri sürülmüş, evrenin devamlılığının Tanrı’nın müdahalesi olmaksızın yalnızca sebep-sonuç ilişkisi içinde işlediği savunulmuştur. Tanrı’nın ilim ve irade sıfatları, husûsî din anlayışı reddedilerek akıl, doğru inancın ve iyiliğin tespitinde evrensel ilke olarak kabul edilmiştir.²⁴⁹ Bu akımı göz önünde bulunduran Kerîmân Hamza, Zâriyât sûresi 56. âyetin tefsirinde (İnsanların ve cinlerin kulluk için yaratıldığıyla ilgili âyet) Allah’ın kâinatı yaratıp bir kenara çekilmediğine bilakis her canlıya rızkını verip onları koruyup barındırdığına, âyetlerini göstererek onları doğru yola çağırdığına işaret etmiş ve Allah’ın bilen, işiten, gören olduğuna değinmiştir. Böylelikle O, çağın hastalığı olan deizm ideolojisini reddederek doğru olan Allah inancını ortaya koymuştur.²⁵⁰

Kerîmân Hamza, gayba dair konularda da âyetler arasında karşılaştırmalar yapmış ve müfessirlerin görüşlerine yer vererek açıklamalarda bulunmuştur.

Bakara sûresi 30. âyette, meleklerin insanoğlunun yeryüzünde kan dökeceklerinden haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Meleklerin bunu nasıl bildikleri İslâm âlimleri arasında tartışma konusu olmuştur. Kerîmân Hamza bu konuda Kur’an ve hadislerde delil bulunmadığını belirtmiş ve konuyla ilgili Zemahşerî’nin görüşüne

²⁴⁷ Yaratılış, 32:22-28; Tanrı’nın insanların dilini değiştirmesiyle ilgili kısım şu şekilde geçmektedir: “Tek bir halk olup aynı dili konuşarak bunu yapmaya başladıklarına göre, düşündüklerini gerçekleştirecek, hiçbir engel tanımayacaklar.” Bkz.: Yaratılış, 11:1-9.

²⁴⁸ Yuhanna, 1:1-18; Hamza, I, 23-24.

²⁴⁹ Hüsameddin, Erdem, “Deizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 109-111.

²⁵⁰ Hamza, I, 21.

eserinde yer vermiştir. Zemahşerî, konuyla ilgili şu üç ihtimalden bahsetmiştir: İlk olarak, Allah'ın bildirmesiyle bundan haberdar olmuşlardır. İkinci olarak, levh-i mahfûzdan bu bilgiyi elde etmişlerdir. Son olarak ise melekler, yalnızca kendilerinin masum varlıklar olduklarını bildikleri için böyle söylemde bulunmuşlardır.²⁵¹ Müellif, Zemahşerî'nin ismini zikretmekle birlikte bu yorumu hangi eserinden, eserin hangi sayfasından aldığına dair bir kaynak belirtmemiştir.²⁵²

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

*“Hani meleklerle, “Âdem için saygı ile eğilin” demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştur.”*²⁵³

Âyette Hamza, Hz. Adem'e yapılan secdenin tazim ve selamlamayı ifade ettiğini, kulluk amaçlı secdenin yalnızca Allah'a yapılacağını belirterek tevhidi vurgulamıştır. Âyette meleklerden secde etmeleri istenmekte ancak İblis'in bu emre karşı çıktığı görülmektedir. Buradan hareketle İblis'in de meleklerden olabileceği şeklinde yorum yapılmıştır. Kerîmân Hamza konuyu Kehf ve Cin sûrelerindeki âyetlerle açıklamıştır. Kehf sûresinde, şeytanın cinlerden olduğuyla ilgili âyet bulunurken; Cin sûresinde, cinlerin meleklerden farklı varlıklar olduğu belirtilmiştir. O'nun bu âyetleri zikretmesiyle İblis'in meleklerden olmadığı düşüncesini desteklediği düşünülmektedir. Zira örnek olarak verdiği iki âyetten şeytanın cinlerden olduğu ancak cinlerin ise meleklerden farklı varlıklar olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak bu düşüncesini açık bir şekilde eserinde belirtmemiş, müfessirlerin çoğunluğunun İblis'in meleklerden olduğu görüşünü kabul ettiğini, bazı müfessirlerin ise bu konuyu Kur'an ve sünnette sarîh deliller bulunmadığı için gaybî bir mesele olarak gördüklerini söylemiştir.²⁵⁴

Müellif imanın mâhiyeti ve fetret ehli hakkında Mâtürîdî, Muhammed Ebû Zehre, İmam Gazzâlî ve Muhammed Abduh'un görüşlerine değinmiş ve müelliflerin sadece isimlerini zikrederek kaynak belirtmeksizin alıntılarda bulunmuştur. Konuya dair şu örnekler verilebilir:

²⁵¹ Zemahşerî, I, 125.

²⁵² Hamza, I, 24.

²⁵³ Bakara, 2/34.

²⁵⁴ Taberî, XVIII, 39-40; Hamza, I, 26.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِّينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Şüphesiz iman edenler, Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiîlerden de Allah’a ve âhiret gününe iman edip salih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir.”²⁵⁵

Âyet-i kerîmede Müslümanlar, Yahudiler, Hristiyanlar bir arada zikredilmiştir. Bu grupların ortak noktası, Allah’a ve âhiret gününe iman edip salih amel işleyerek Allah’ın mükâfatını kazanmalarındır. Hamza, burada bazı ihtilaflara değinmektedir. Âyette Yahudiler, Hristiyanlar ve Sâbiîler hakkındaki hüküm Hz. Muhammed’in risâletinden önceki zamanı mı kapsamaktadır? Ya da âyette Yahudi ve Hristiyanların samimiyetle ve taassuba kapılmadan dinlerini yaşadıklarında, kitaplarında Hz. Muhammed’in peygamberliğine dair deliller bulacakları mı kastedilmektedir? Yahut bu âyetten, kendisine İslâm’ın tebliği sahih olarak yapılan kişi ile kendisine İslâm’ın yanlış aktarıldığı kişi arasında bir fark olduğu mu ifade edilmektedir? Hamza âyetin zahirine bakılarak ortaya çıkan bu ihtilaflara İmam Mâtürîdî’nin görüşleriyle cevap vermiştir. Ancak bunu yaparken hangi eserden alıntı yaptığına dair kaynak göstermemiştir. İmam Mâtürîdî, bu âyetin zâhirinden hareketle, Yahudi ve Hristiyanların kendilerinin de hak yolda olduklarını söylemelerinin bâtil olduğunu, imanın mâhiyeti yönünden açıklamıştır. Âyette belirtilen Allah’a iman; Allah’ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine imanı da kapsamaktadır. Nitekim Bakara sûresi 286. âyette Allah’a imanla birlikte meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman da zikredilmiştir. Mâtürîdî, bu âyetten sonra Nisâ sûresindeki, Ehl-i kitabın peygamberlerden bazılarını inanıp bazılarını inkâr ettiklerine dair âyeti örnek verir. Buradan hareketle Yahudi ve Hristiyanların korku ve hüzünden emin olmaları; ancak Allah’a, O’nun tüm peygamberlerine ve kitaplarına iman etmeleri ile olur.²⁵⁶ Mâtürîdî’nin bu görüşünü zikrettikten sonra Muhammed Ebû Zehre’nin (1898-1974) şu açıklamalarına da değinmiştir. Ebû Zehre, Allah’a iman; O’nu yaratmada tek kabul edip O’na ortak koşmamayı gerektirdiğini, O’ndan bir çocuğun ve O’na denk birinin olmadığına

²⁵⁵ Bakara, 2/62.

²⁵⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, I, 484.

inanmayı gerektirdiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Allah’a iman; O’nun meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine inanmayı da kapsamaktadır.²⁵⁷

Kerîmân Hamza bu açıklamaların ardından fetret ehli hakkında Muhammed Abduh (1849-1905) ve Ahmed Mustafa Merâgî’den (ö.1952) rivâyetle Muhammed Ebû Hâmid el-Gazzâlî’nin görüşlerine yer vermiştir. Görüşlere yer vermeden önce fetret kavramına değinmekte fayda var.

Fetret sözlükte kesinti, zaaf ve gevşeme gibi anlamlara gelmektedir.²⁵⁸ Daha çok Hz. İsa ve Hz. Muhammed arasında vahiyssiz geçen süreyi ifade etmek için kullanılmıştır. Kelam ilminde fetret ehli kavramı, kendisine hak din tebliğ edilmemiş kişi için kullanılmaktadır.²⁵⁹ Gazzâlî, Hz. Peygamber’in risâletinden sonraki insanların durumunu üç gruba ayırmaktadır: İlk grup, Hz. Peygamber’den hiçbir şekilde haberdar olmamış ve kendisine İslâm daveti ulaşmamış kişilerdir. Bu insanlar, mesul değillerdir ve kurtulmuşlardır. İkinci grup, kendisine doğru bir şekilde İslâm daveti ulaşmış ancak kibri, inadı ve ihmalkârlığı sebebiyle iman etmemiş olanlardır. Bu kişiler kınanmışlardır ve seçimlerinden mesuldürler. Son grup ise, Hz. Peygamber’in ismini duymakla birlikte onun vasıflarını bilmeyen ya da kendilerine olumsuz ve yanlış tebliğ yapılan kişilerdir. Bu insanlar, İslâm dini ve Hz. Peygamber hakkında olumsuz düşüncelere sahiptir ve bu durum onları hakikati düşünmeye, araştırmaya yöneltmez. Bu son grup da birinci grupla aynı durumdadır.²⁶⁰ Hamza daha sonra Muhammed Abduh’un da söz konusu âyetin tefisrine dair açıklamalarda bulunduğuna değinmiştir. Muhammed Abduh, konuyla ilgili A’râf sûresi 172. âyeti –Allah’ın âdemoğullarından ‘Ben sizin rabbiniz değil miyim ?’ sorusuna yönelik aldığı şahitlik- hatırlatarak, Allah’ın tüm insanların fıtratını tevhid akîdesine uygun olarak yarattığını belirtmiştir. Hamza tüm bu yorumlara değindikten sonra Yahudi ve Hristiyanların Hz. Muhammed başta olmak üzere bazı peygamberlere iman etmediklerine, yalnızca kendilerinin kurtuluşa olduklarına dair inançlarına eleştirilerde bulunmuştur. Tüm bunlara rağmen pek çok âyet-i kerîmede ele alındığı üzere, kişiler hakkında hüküm verme yetkisinin bizlerde olmadığını, insanlar arasında kıyamet günü ancak Allah’ın hükmedeceğini belirtmiştir.²⁶¹

²⁵⁷ Hamza, I, 32-33.

²⁵⁸ Râğıp el-İsfehânî, 622.

²⁵⁹ Metin, Yurdağür, “Fetret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII, 475.

²⁶⁰ Hamza, I, 33.

²⁶¹ Hamza, I, 34.

Kerîmân Hamza iman-amel ilişkisini ele alırken farklı görüşleri bir arada zikredip Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) görüşünü teyit eden bir açıklama yapmıştır. Konuyla ilgili şu örnek zikredilebilir:

بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

“Hayır! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte bu kimseler cehennemliktirler; onlar orada ebedî olarak kalırlar.” ²⁶²

Kerîmân Hamza âyet-i kerîmenin tefsirinde büyük günah konusuna değinmiştir. Mu'tezile bu âyeti, büyük günah işleyenlerin ebedî olarak cehennemde olacağı görüşüne delil olarak göstermektedir.²⁶³ Kerîmân Hamza, Mu'tezile'nin bu görüşünden sonra Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin ve Muhammed Abduh'un görüşlerine yer vermiştir. Eş'arî, buradaki gûnahtan maksadın şirk olduğunu ifade etmiştir. Muhammed Abduh ise Kur'an'ın mezhepler üstü olduğunu ifade ederek, günahı kendisini kuşatmış olan kişinin mümin olarak kalamayacağını belirtmiştir. Kerîmân Hamza'nın yaptığı açıklamalardan Eş'arî'nin görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. O, günahın kendisini kuşattığı, tövbe ve imana dönüş imkânı varken küfür içinde olan ve bu şekilde ölen kişinin ebedî olarak cehennemde olacağını ifade etmiştir.²⁶⁴ Büyük günah konusu, iman ve küfür kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Mezheplerin iman konusundaki tanımları, kulların fiillerinin mâhiyeti hakkındaki görüşleri, büyük günah işleyen kişiye yaklaşımlarını şekillendirmiştir. Bu tartışmanın mihenk noktası, amelin imandan olup olmaması mevzusudur. Mâtürîdî'ye göre, iman kalbin tasdikinden ibarettir.²⁶⁵ Amel, iman mahiyetinden değildir. Büyük günah işleyen kişi, bunu helâl saymadığı sürece yalnızca fâsık/günahkâr sayılır. Yine mümin kabul edilir ancak işlediği günahın cezasını görür. Âyetlerde geçen büyük günah ise şirktir. Mu'tezile'ye göre ise, iman yalnızca tasdikten ibaret olmayıp her türlü taati de içine alan bir kavramdır. Buradan hareketle büyük günah işleyen kişinin ne mümin ne de kâfir olacağını, tövbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemde kalacağını ifade etmiştir.²⁶⁶

²⁶² Bakara, 2/81.

²⁶³ Zemahşerî, I, 158.

²⁶⁴ Hamza, I, 38.

²⁶⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk.: Fethullah Halif, Dâru'l-cemaati'l-Mısıryye, İskenderiye, 376,377.

²⁶⁶ Hakan, Uğur, “Büyük Türk Müfessir İmam-ı Maturidi'nin Te'vilat'ında Büyük Günah Kavramı”, Fariz Khalilli, Metin Hakverdioglu (Ed.), “III. Uluslararası Hamza Nigari Türk Dünyası Kültürel Mirası Sempozyumu Bildirileri”, (ss. 678-680, 690), Azerbaycan 2017.

Müellif kelimâ olarak iman konusunun doğru bir şekilde anlaşılmasına önem vermiş ve imanı pek çok yönüyle detaylıca ele almıştır. O iman-amel ilişkisi, şirk, tevhid, büyük günah kavramı, kendisine tebliğin ulaşmadığı gruplar, Allah-insan ilişkisi ve deizm gibi konuları birçok âlimin görüşüne başvurarak tefsir etmiştir ve varsa konuya dair ihtilafları zikretmiştir. Bununla birlikte şefaât, rû'yetullah ve mürtedin durumu gibi konularda ise kısa açıklama yapmakla yetinmiş ve ihtilafları zikretmemiştir. Tefsirinde Mâtürîdî, Muhammed Ebû Zehre, İmam Gazzâlî, Ebü'l Hasen el-Eşarî, Zemahşerî, Muhammed Abduh gibi âlimlerin görüşlerine başvurmuş ve bu âlimlerden uzun alıntılar yapmıştır. Alıntı yaptığına dair müelliflerin ismini zikretmiş ancak dipnotta ya da tefsirinde bunları hangi eserden aldığını belirtmemiştir.

1.3.3. Fıkıh Yönünden Özellikleri

Kerîmân Hamza bazen fikhi meselelerle ilgili ihtilaflara yer verirken bazen de ihtilafları zikretmeden ayeti tefsir etmekle yetinmiştir. Genelde ibadetle ilgili konularda ihtilafları zikredip konuyu detaylıca ele alırken haram-helaller konusunda çok fazla ayrıntıya girmemiştir. Fıkhi terimlerin açıklamalarına değinmiş, ihtilaflara değindiği yerlerde sahabenin ve mezhep imamlarının görüşlerini zikretmiş, karşılaştırmalar yapmış ancak herhangi bir görüş tercihinde bulunmamıştır. Konuya dair şu örnekler verilebilir:

إِنَّ الصَّغَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ

شَاكِرٌ عَلِيمٌ

*“Safâ ile Merve Allah’ın nişânelerindendir; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah’ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur. Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan ve çok iyi bilendir.”*²⁶⁷

Fıkıh terminolojisinde Safa ve Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmeye sa’y denilmiştir. Sa’y’ın hac ibadetindeki hükmü konusunda fukaha arasında ihtilaf bulunmaktadır. Hamza bu ihtilaflara Zemahşerî ve Taberî’nin yorumları üzerinden değinmiştir. İhtilafların merkez noktası gönüllü şeklinde tercüme edilen tetavvu kelimesidir. “Sa’y farzdır” diyenler ayetteki gönüllü iyilik ifadesini umre ibadetindeki

²⁶⁷ Bakara:2/158.

say olarak yorumlamışlardır. Sa'y farz değildir diyenler ise gönüllü iyiliği sa'y olarak te'vil etmişlerdir. Zemahşerî'ye göre sa'y'ın nafîle olduğunu söyleyenlerin temel dayanak noktası ayette “tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur” ifadesidir. Burada herhangi bir seçimin olmadığını, dolayısıyla farz hükmünün verilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Zemahşerî, Enes b. Malik, İbn Abbas, İbn Zübeyr ve Ebu Hanife'nin görüşlerine de eserinde yer vermiştir. Onlar sa'y'ı vacip olarak kabul edip rükün olmadığını belirtmişlerdir. Dolayısıyla sa'y yapılmadığı zaman kurban kesmek yeterlidir. Mâlik b. Enes ve İmam Şâfiî'ye göre ise bir rükündür. Onlar şu hadisi delil olarak göstermişlerdir: “ *Say edin, Muhakkak ki Allah sizin üzerinize sa'y'ı yazdı (farz kıldı).*”²⁶⁸ Hamza tüm bu yorumları tırnak içinde belirterek Zemahşerî'den aktardığını belirtmiştir. Hadise yönelik İbn Hacer'den (852/1499) senet tenkidini de aktarmıştır. İbn Hacer bu hadisin ravilerinin zayıf olduğunu belirtmiştir.²⁶⁹ Hamza konuyla ilgili ihtilafları ve delilleri zikretmiş ancak kendisi herhangi bir tercihte bulunmamıştır.²⁷⁰

Abdestle ilgili ayetin tefsirinde de mesh ve kadınlara temasla ilgili fıkhi ihtilaflara, sahabenin ve mezhep imamlarının bu konulardaki görüşlerine değinmiş ve teyemmümü fıkhi yönden açıklamıştır. Örneğin başın bir kısmının mesh edilmesinin Şafii mezhebinde yeterli olduğunu Hanefî mezhebinde ise başın dörtte birinin Hanbeli ve Malikilerde ise başının tamamının mesh edilmesi gerektiğini söylemiştir. Şia'nın ise ayakların da meshedilmesi görüşünde olduğunu belirtmiştir. Hamza mezheplerin görüşlerine dair delillere eserinde yer vermemiş yalnızca karşılaştırmalı olarak görüşlere değinmiş, bunlar arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.²⁷¹

Helaller ve haramlarla ilgili konularda ayrıntılı açıklamalarda bulunmayarak yaygın bilinen görüşlere eserinde yer vermiştir. Örneğin haram kılınan yiyeceklerin belirtildiği ayette meyte kelimesinden kastın boğazlanmamış ölü bir kuş ya da hayvan eti olduğunu, çekirge ve balığın bu hükmün dışında olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde boynuzlanarak ya da yüksekten düşerek ölen hayvanları da meyte kelimesine dahil etmiştir.²⁷²

²⁶⁸ Zemahşerî, I, 208.

²⁶⁹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi'l-Buhârî I-13*, Mektebetü's-Selefiyye, Mısır h.1390, III, 498.

²⁷⁰ Hamza, I, 63.

²⁷¹ Hamza, I, 242; Maide:5/6.

²⁷² Hamza, I, 67.

مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَجِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَكَثُرُوا لَا يَعْقِلُونَ

“Allah bahîre, sâibe, vasîle ve hâm ile ilgili bir buyruk koymamıştır. Fakat inkârcılar kendi uydurdıkları yalanları Allah’a yakıştırmaya çalışıyorlar; onların çoğu akıllarını -kullanmıyorlar.”²⁷³

Âyette yer alan bahîre, sâibe, vasîle ve hâm kelimelerinin anlamlarıyla ilgili müfessirler ve dil bilimcileri arasında görüş farklılıkları mevcuttur.²⁷⁴ Kerîman Hamza bu kelimeleri yaygın olan görüş üzerinden şu şekilde açıklamıştır. Beş kere doğum yapıp beşinci yavrusu erkek olan deveye bâhire dendiğini, bu devenin kulağı yarılarak putlara bırakıldığını ve binek olarak kullanılmasının yasak olduğunu belirtmiştir. Sâibeyi ise hastalık ya da sıkıntıdan kurtulmak için adakta bulunulan deve olarak açıklamıştır. Bir kişinin “hastalıktan kurtulursam devam sâibe olsun” diye adakta bulunursa artık bu deve binek olarak kullanılamaz ve herhangi bir işte çalıştırılmaz denildiğini aktarmıştır.²⁷⁵

Kerîmân Hamza bazı fıkhi meselelerde İslamiyet ve diğer semavî dinler arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Kadınların âdet dönemiyle ilgili ayetin tefsirinde Yahudilerin hayız halindeki kadını necis kabul ettikleri için onunla yemek yemediklerini, ona dokunmadıklarını ve hatta ona temas eden kişiyi de necis saydıklarını ifade etmiştir.²⁷⁶ Ancak İslamiyet’te bunun doğal bir durum olduğunu, kadınların pis sayılmadığını, namaz ve oruç dışında hayızlı kadınların normal hayatlarına devam ettiklerini belirtmiştir.²⁷⁷ Bununla ilgili dipnotta Tevrat’tan alıntı da yapmıştır.

Çağımızda büyük bir problem haline dönüşen meselelerde İslam’ın getirdiği çözümleri savunmuş ve bu meseleleri detaylıca ele almıştır. Örneğin hırsızlıkla ilgili ayetin tefsirinde bu suçun modern hayatta büyük bir probleme dönüştüğünü dile getirmiş ve İslam’ın bu konudaki görüşünü, hukuk anlayışını görüşlerini benimsediği âlimler üzerinden açıklamıştır. Bunu yaparken âlimlerin eserlerinden yararlanıp alıntılarda bulunmuş ve alıntı yaptığı eserlerin isimlerini zikretmiştir.²⁷⁸ Hırsızlık suçu üzerinden İslam hukuk sistemi hakkındaki görüşlerini şu şekilde belirtmiştir:

²⁷³ Mâide:5/103.

²⁷⁴ Kur’an Yolu Tefsiri, II, 349.

²⁷⁵ Hamza, I, 278.

²⁷⁶ Levililer, 15:19-24.

²⁷⁷ Hamza, I, 87.

²⁷⁸ Hamza, I, 254,255.

İslam medeniyetinin, inançları ne olursa olsun Darü'l İslam'da yaşayan kişiler için onları hırsızlıktan uzaklaştıracak pek çok kolaylık sağladığını; bireyin yaşam, eğitim ve adalet güvencelerini sağlayıp helal kazançla edinilen bireysel mülkiyeti kabul ederek aslında hırsızlığa giden yolları kapattığını belirtmiştir. Bunlara rağmen hırsızlık yapana da ağır bir cezayı gerekli görmüştür. İslami düzenin tamamının bir bütün olduğunu bu nedenle ilkelerine, kaynaklarına ve getirdiği güvenceye bakılmadan tikel hükümlerin anlaşılamayacağını belirten Hamza, aynı şekilde sistem bir bütün olarak ele alınmadığı sürece tek bir hükmün uygulanmasını doğru bulmamıştır. Tamamen İslami olmayan bir sistemde İslam'ın bir hükmünü uygulamaya çalışmanın faydasız olacağını, bunun İslam'ın parça ve ayrımlardan ibaret olmayıp hayatın tüm yönlerini kapsayan entegre bir sistem olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.²⁷⁹ İslam, kişinin yaşama hakkını her durumda korumuştur. Kişinin hayatını idame ettirebilmesi için yeme-içme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılaması gerekmektedir. Hamza bu sebeple toplumun temsilcisi olarak devletin, bireylerin bu ihtiyaçlarını karşılamaları için onlara çalışma/iş imkânını oluşturması gerektiğini; işsizlik, güç yetirebileceği bir işin olmaması ya da çalışmayacak durumun oluşması halinde kişi temel ihtiyaçlarını karşılayamadığında çeşitli yollarla zaruri ihtiyaçlarını karşılamasının onun hakkı olduğunu belirtmiştir. Kişi bu durumda zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için şu yollara başvurabilir: Kişinin aile ve akrabasından alacağı nafakayla, buradan temin edemezse Beytü'l Mal'den zekât verilerek ihtiyaçları karşılanır. İslam'ın malın biriktirilmesiyle ilgili bazı sınırlamalarıyla birlikte helal yolla kazanılan hiçbir ferdi mülkiyete engel olmayacağına; riba, tefecilik, karaborsacılık ve çalışanın hakkını yeme gibi haksız kazançları ise kabul etmeyeceğine değinmiştir.²⁸⁰ İslam insanları ahlaki yönden terbiye edip emek vererek kazanmaya yönlendirir. İşte tüm bu ilkelerle Müslüman toplumlarda zengin- fakir arasında kin ve ihtiras ortadan kalkar. Ancak bunlara rağmen hırsızlık yapanlar ise muhtaç oldukları için değil emek vermeden zengin olma hırsıyla çaldıklarından bunlara had cezasının gerekli olduğunu, ihtiyaç şüphesi veya başka özel bir durumda ise İslam'ın genel prensibi hadden kaçınmak olduğunu ifade etmiştir. Örneğin Hz. Ömer (ra) döneminde yaşanan kıtlıkta hırsızlık olaylarında had cezası uygulanmamıştır. Aynı şekilde Hz. Ömer hırsızlıkta nedenini sorgulayıp özel bir durum varsa ona göre hüküm vermiştir. Halifeliği döneminde Hatib b. Ebi Belta'nın hizmetlileri bir adamın devesini

²⁷⁹ Hamza, I, 253.

²⁸⁰ Hamza, I, 253.

çalmıştır. Nedenini sorgulayan Hz. Ömer, Efendilerinin kendilerini aç bıraktığı için hırsızlık yaptıklarını öğrenince Efendilerine para cezası vermiş ve hırsızlara had cezasını uygulamamıştır.²⁸¹

Hamza bu açıklamalardan sonra İbn Rüşd ve Fahreddin er Razi'den hırsızın affedilmesi, tevbe etmesi durumunda had cezasının uygulanıp uygulanılmayacağı konularını eserine almıştır. Daha sonra hırsızlığın cezası olarak elin kesilmesini insanlık dışı görenlere de modern çağda hırsızlığın yaygınlaştığını, hapis cezalarının caydırıcı olmadığını, cezanın insani olup olmaması yönünden bakılırsa demir parmaklıklar ardında insanları hapsetmenin de insanlık dışı bir ceza olduğunu ifade etmiştir.²⁸²

Ceza hukukuna dair bazı meselelere de değinmiş, Mahmûd Şeltût (1963) ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (751/1350) eserlerinden alıntılar yapmıştır. Had cezalarında ukubatın karşılığında verilen cezanın suç ile düşmesi meselesini İbn Kayyim el-Cevziyye'nin görüşleri üzerinden değerlendirmiştir. Hanefilik başta olmak üzere bir grup yalnızca eşkıyalık suçundan yakalanmadan önce tevbe edenlerin cezasının düşeceğini savunmuşlardır. Hamza eserinde bu görüşü eleştirmiş ve İbn Kayyim'in görüşünün doğru olduğunu ifade etmiştir. İbn Kayyim'a göre ise kişi suçu işledikten sonra yakalanmadan ya da kendisinden bir şekilde tevbe istenmeden yaptığı hatayı imama itiraf ederse bu kişiden hem suçun günahı hem de cezası kalkmış olur.²⁸³ Hamza bu görüşün hem Hanefilerin hem de tevbenin her türlü cezayı düşürücü nitelikte olduğunu savunanların görüşüne göre orta yol olduğunu ifade etmiştir. Adaletin sağlanması için suçun tespiti ve cezanın uygulanmasında ihtiyatlı olunması gerektiğini belirterek had cezasının suçta haddi aşmış olan kişilere uygulanabileceğini ancak tevbe edip pişman olan kişi için bu cezanın uygulanmaması gerektiğini belirtmiştir ve bu görüşüne hadislerden deliller getirmiştir.²⁸⁴

Kerîman Hamza bazı fıkhi hükümlerin hikmetlerine şu an vakıf olunabileceğini bazılarının hikmetinin gelecek nesillerde ortaya çıkacağını bazılarının ise hiçbir zaman bilinemeyeceğini ve bunun ilminin Allah katında olduğunu belirtmiştir.²⁸⁵

²⁸¹ Hamza, I/254.

²⁸² Hamza, I/255, 257.

²⁸³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, Îlâmu'l-Muvakkîn 1-4, thk.:Muhammed Abdusselâm İbrahim, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1991, II, 60.

²⁸⁴ Hamza, I/256-257.

²⁸⁵ Hamza, I/86.

1.3.4. Ahlâk Yönünden Özellikleri

Ahlâk insanın nefsine yerleşen, baskı ve zorlama olmaksızın düşünmeden adeta bir refleks halinde ortaya çıkan melekedir. İmam Gazzâlî (505/1111) ahlâkı bu minvalde tanımlamıştır. Aslında ahlak amelden ziyade bu amelin ortaya çıkmasını sağlayan mânevi kabiliyetlerdir. Bu ilmin gayesi insanların iyi huylar kazanmasını sağlamaktır.²⁸⁶ Birçok ideolojinin yanında din de bu alanda ilkeler ortaya koymuştur. İslam dini iyi ve doğrunun tespitini ve bununun uygulanmasını Kur'an ve Sünnet'teki kaidelerle gerçekleştirmiştir. İslam ahlâkı hem bireysel hayatı tanzim etmekte hem de bireyin toplumun diğer fertleriyle barış içinde yaşamasını istemektedir.

Kerîmân Hamza İslam ahlâkına yönelik doğruluk, adalet, birlik ve beraberlik gibi hususlarda tefsirinde açıklamalarda bulunmuştur.

Bakara Suresi 27.ayette Allah'a karşı sözlerini tutmayanlardan bahsedilmektedir. Keriman Hamza ayeti iman ahlak açısından şu şekilde değerlendirmiştir. Allah'a karşı gelen ve O'nun emirlerini yerine getirmeyenlerin diğer sözlerini de tutmama ihtimalinden ya da kanun ve örfün yasakladıkları dışında pek çok kötülüğü yapabilmelerinden söz etmiştir.²⁸⁷ Dolayısıyla Allah'a karşı sorumluluklarının bilincinde olan ve bunu davranışlarına yansıtmış olan kişiler sözlerine sadık ve güvenilir kişiler olmalıdırlar. İnancını içselleştirmiş kişide iman ahlaka da yansımaktadır. Ancak iman ettiği halde bunun bilincinde olmayan kişilerin de her türlü kötülüğü yaptığı görülmektedir. Bu sebeple burada önemli olan şey kişinin imanının gereği olan sorumluluk ve emanet farkındalığına sahip olması ve bunun gereklerini yerine getirmesidir. Böylece iman eden kişinin elinden ve dilinden hiçbir kötülük zuhur etmeyecektir.

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

*“Namazı kılın, zekâtı verin. Önceden kendiniz için ne hayır yaparsanız onu Allah katında bulursunuz.”*²⁸⁸

Hamza, ayetin tefsirinde namazın davranışlara yansıyan yönüne dikkat çekerek *“Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder”*²⁸⁹ ayetini örnek vermiştir.

²⁸⁶ Mustafa Çağrı, *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*, (10.Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, 15-16, 21.

²⁸⁷ Hamza, I, 23.

²⁸⁸ Bakara, 2/110.

Hayâsızlık olarak tercüme edilen fahşâ kelimesi söz ve fiillerdeki çirkinliğin en büyüğü anlamına gelmektedir.²⁹⁰ Ayette namazı hakkıyla eda eden kişinin aklın çirkin gördüğü, edep ve hayâ kavramlarıyla çelişen her türlü davranıştan uzak durması gerektiği vurgulanmakta ve namazın kişinin ahlakına etkisine dikkat çekilmektedir.²⁹¹

Hamza ahlaka yönelik ayetlerin tefsirlerini bazen kendi yorumlarının yerine hocalarının ve görüşlerini benimsediği âlimlerin sözleriyle tefsir eder. Kendisi ayrıca bir açıklamada bulunmaz. Örneğin:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا إِعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

*“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvâya daha uygundur. Allah’tan korkun. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”*²⁹²

Bu ayette bireysel ve toplumsal hayatın en önemli unsurlarından olan adalet ilkesine vurgu yapılmıştır. Takvaya giden yol olan adalet ilkesine Kerîman Hamza da önem vermiş ve bu kavramı Mahmûd Şeltût’tan uzun bir alıntı yaparak açıklamıştır. Şeltût, ayette iman edenlere yapılan bu nidanın üç emri kapsadığını belirtmiştir. İlk olarak Allah için hakkı ayakta tutmak ifadesinin söz ve fiillerde ihlaslı olmayı, Allah yolundaki hizmette kararlılığı ve nefsin kötülüklerinden kurtulup yükselmesini temsil etmektedir. İkincisi ise adaletle şahitliktir. Peygamberlerin gönderilmesinde, kitapların indirilmesindeki gayenin adalet olduğunu belirten Şeltût hakkı belirleme ve adaletle hükmetmede akrabalık bağının, zenginliğin, gücün ve malın önceliğinin olmadığını ifade etmiştir. Üçüncüsü ise kin duygusunun kişiyi adaletsizliğe, zulme sürüklememesi ve düşmana dahi adaleti esirgememektir.²⁹³ Ayetin genel manasına bakıldığında yapılan her işte adaletin merkezde olduğu görülmektedir. Hukuk, aile hayatı, evlatlar ve kişinin kendisine karşı dahi adaletli olması bu ayetin bir gereğidir.

²⁸⁹ Ankebût, 29/45.

²⁹⁰ Rağıp el İsfehani, *el-Müfredât fî Ġaribu’l-Kur’an*, 373-374.

²⁹¹ Hamza, I, 45.

²⁹² Mâide:5/8.

²⁹³ Hamza, I, 242.

Kerîmân Hamza Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliğin önemine dikkat çekerek İslam düşmanlarının Müslümanlar arasındaki bu kardeşliği bozmak için çabaladıklarını tarihten örneklerle açıklamaktadır. Konuyla ilgili şu örnek verilebilir:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

“Müminler ancak kardeşirler, öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin, Allah’a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız.”²⁹⁴

Âyetin tefsirinde tüm Müslümanların inançta ve insanlıkta kardeş olduğunu belirterek Hz. Peygamber’den şu hadisi nakletmiştir: “*Hepiniz Adem’densiniz, Adem de topraktır.*”²⁹⁵ Bununla birlikte Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıkların İslam’a karşı kullanıldığını, parçala yut politikasıyla İslam ümmetinin kendi aralarındaki savaşlarla hüsrana uğradığını, böylece İslam düşmanlarına zafer kazandırdıklarını belirtmiştir. Ayrıca 11 Eylül saldırılarından sonra yaşananlara değinmiştir. 11.09.2010 tarihinde gerçekleşen olaylardan üç gün sonra eski ABD Başkanı George Bush’un Washington Katedrali’ne giderek halka açık bir konuşmayla şunu söylediğini nakletmiştir: “Onları birbiri ardına çevireceğiz (birbirine düşüreceğiz)”. Daha sonra Irak’ta Sünniler, Şiiler ve Kürtler arasında; Filistin’de Fetih ve Hamas arasında ve Güney Sudan’daki muhalif gruplar arasındaki devam eden çatışmalara örnekler vererek Müslümanlar arasındaki kardeşliğin zedelendiğini ortaya koymuştur. Yaşanan bu acı kayıpların sebebine dair Muhammed el-Gazzâlî’nin (1996) açıklamalarına yer vermiştir. Gazzâlî, Müslümanların zulme sessiz kaldıklarını, bunun neticesinde İslam ümmetinin aşağılandığını ve düşmanların onların haklarına göz diktiklerini ifade etmiş, İslam kardeşlik bağının zayıflamasının bir şer alâmeti olduğunu ve Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıklarda gayrimüslimlerin kendi çıkarlarına yönelik bu duruma müdahale ettiklerini belirtmiştir.²⁹⁶ Böylelikle Kerîmân Hamza âyetin tefsirini güncel olaylarla irtibatlandırarak açıklamış ve dönemin önemli olaylarına işaretle ayeti tefsir etmiştir.

Müellifin eserinin dirayet tefsir yönteminin lügavî, kelimî, fikhî ve ahlakî yönden ele alındığı bu bölümde Kerîmân Hamza’nın âyetleri güncel olaylar üzerinden yorumlaması, çağın sorunlarına çözüm arayışında olması ve bu çözüm için İslam’ın kaidelerine başvurması tefsirin özgün yönünü oluşturmaktadır. Bununla birlikte müellif

²⁹⁴ Hucurât: 49/10.

²⁹⁵ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü’t-Tefâsîr 1-10*, Dâru’l-Fikri’l-Arabi, III, 1575.

²⁹⁶ Hamza, III, 214,215.

pek çok yerde tefsir otoritelerinin ve yakın tarihte yaşamış olan âlimlerin görüşlerine başvurup alıntılar yaparak konuyu farklı yorumlar üzerinden ele almıştır. Ancak alıntılama yaptığı yerlerde kaynak belirtmemesi dikkat çekmektedir. İhtilaflı konularda ise bazı yerlerde görüşler arasında tercihte bulunurken bazen de herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

KERÎMÂN HAMZA'NIN KUR'ÂN İLİMLERİNE BAKIŞI ve BAZI TEFSİR PROBLEMLERİNE YAKLAŞIMI

2.1. KERÎMÂN HAMZA'NIN KUR'AN İLİMLERİNE BAKIŞI

Kerîmân Hamza'nın eserinde Kur'an ilimlerine yaklaşımına dair Şeyma Mahmûd Hâmid'in Ayn Şems Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan henüz Türkçe'ye tercüme edilmemiş bir çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar ve bazı alanlarda verilen örneklerle kendi çalışmamız arasında benzerlikler olduğu gibi bazı başlıklarda ve örneklendirmelerde farklılıklar da bulunmaktadır. Bu benzerliklere ve farklılıklara ilgili yerlerde değinilmiştir.

2.1.1. Hurûf-ı Mukattaa

Arap alfabesindeki 14 harften oluşan ve 29 surenin başında ikişerli üçerli dörderli ve beşerli gruplar halinde yer alan harflere kesilmiş harfler anlamında hurûf-ı mukattaa denilir. Selef âlimlerinin çoğu bu harflerin müteşâbihattan olduğunu kabul etmiş ve yorumlanmasını doğru bulmamışlardır. Bunlar hakkındaki hüküm yalnızca Allah'a aittir. Müteşâbihatın yorumlanması dinen yasaklanmıştır. Kelam ilmiyle uğraşan âlimler başta olmak üzere bazı âlimler ise Kur'an'ın anlaşılacak üzere indirildiğini ve insanların onu düşünmeye teşvik edildiği görüşüne dayanarak müteşâbihatın te'vilini caiz kabul etmişlerdir. Bu kapsamda hurûf-ı mukattaa'ya dair genel kabul gören yorumlar iki grupta ele alınabilir. Bunlardan ilki hurûf-ı mukattaa'nın hecâ harfleri olduğudur. Bu harflerle sureler isimlendirilmiştir. Zira Arap kültüründe varlıklar harflerle isimlendirilmekteydi. Bazıları da bunların Kur'an'ın icâzına dikkat çekilerek Müşriklerle bir meydan okumanın olduğunu ifade etmişlerdir. Yani burada ilahi vahyin harflerden oluştuğuna işaret edilerek inkâr edenleri cevap veremez hale getirmek hedeflenmiştir. İkinci yorum ise hurûf-ı mukattaa'nın bazı kelimelerin kısaltması olduğudur. Özellikle bu harflerin Allah'ın isimleri ve sıfatları yerine kullanıldığı söylenmiştir. Örneğin bu harfler Allah'ın er-Rahmân, el-Latîf, el-Mecîd isimleri yerine kullanılmıştır. Ayrıca

Allah'ın isimleri yanında bunların Hz. Peygamber'e ve Cebrail'e işaret ettiği ifade edilmiştir.²⁹⁷

Kerîmân Hamza hurûf-ı mukatta hakkında farklı görüşlere yer vermekle yetinip bunlardan herhangi birini tercih etmemiştir. Bakara suresinin ilk ayetini tefsir ederken âlimlerin çoğunluğunun Kur'an'dan bir nass ve sahih bir hadis bulunmaması sebebiyle hurûf-ı mukatta hakkında araştırma yapılmaması görüşünde olduğunu belirtmiştir. Bunu destekler mahiyette Muhammed Abduh'un sözlerine yer verirken Muhammed Ebû Zehre (1394/7974), Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî'nin ve Muhammed Mahlûf'un (1890/1990) şu yorumlarına da eserinde yer vermiştir. Ebu Zehra hurûf-ı mukataanın üç sure dışında Mekkî surelerde yer aldığını, bu harflerin diğer harflerin mahreçlerini de içine aldığını, sayılarının on dört olduğunu ve harflerin yarısına tekabül ettiğini belirtmiştir. Zemahşerî ise bu 14 harfin diğer harflerin sıfatlarının yarısına karşılık geldiğini belirtmiştir. Örneğin mehmuse, mechure harf cinslerinin yarısına tekabül etmektedir. Kerimân Hamza son olarak Mahlûf'tan bu harflerin Allah'ın isimlerine işaret ettiğine dair yorumuna yer vererek herhangi bir görüşü tercih etmemiş, Allah en iyi bilendir diyerek konuyu sonlandırmıştır.²⁹⁸

Kerîmân Hamza, Tâhâ Suresi'nin başlangıcında Zemahşeri ve Muhammed el Gazzali'nin görüşlerine yer vermiştir. Zemahşeri طه ayetinin 'ey adam' anlamına geldiğini ifade etmiştir. Gazzali ise bunun hece harflerinden olduğunu, peygamberin ismi olmadığını ve bunun manası hakkında herhangi bir sahih hadis bulunmadığını, manasını ancak Allah'ın bileceğini belirtmiştir. Müellif görüşlerden herhangi birini tercihte bulunmamıştır.²⁹⁹ Şeyma Mahmûd'da bu konuda aynı tespitte bulunmaktadır.³⁰⁰

Kalem Suresi'nin başlangıcında ise ح harfi için mürekkep hokkası, yunus balığı manalarının verildiğini belirterek en iyisini Allah'ın bileceğini söylemiştir.³⁰¹ Kerîmân Hamza, bunlar dışında diğer surelerde bulunan harufu mukattalar hakkında Bakara Suresi'nde yaptığı açıklamalara atıfta bulunmuştur.

²⁹⁷ M. Zeki Duman, Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukataa", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 401-404).

²⁹⁸ Hamza, I, 17-18.

²⁹⁹ Hamza, II, 215; Şeyma Mahmud Hâmid, "Mevkîfî Keriman Hamza Min Ulumi'l Kur'an fi tefsirihe el-Lü'lü' ve'l-Mercân", *Ayn Şems Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 cilt, 487.

³⁰⁰ Şeyma Mahmud Hâmid, 485-486.

³⁰¹ Hamza, III, 321.

Kerîmân Hamza, sûrelerin başlangıçlarına dair de açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin Fâtiha, En'âm, Kehf, Sebe' ve Fâtır surelerinin hamd ile başladığını belirtmiştir.³⁰²

Müellif hurûf-ı mukataa ile ilgili surelerin başında bilgilendirme yapmış, konuyla ilgili ihtilafları zikretmiş, bazı yerlerde âlimlerden alıntılarda bulunmuş ancak bunlar arsından herhangi bir tercih yapmamıştır. Şeyma Mahmûd hurûf-u mukataa ile birlikte sûrelerin başlangıçlarına dair araştırma yapmış ve müellifin eserinde birçok görüşe yer verdiğini ancak onun sadece nakleden konumunda olup bir tercihte bulunmadığını belirtmiştir.³⁰³

2.1.2. Müşkilü'l Kur'an

Müşkil kelimesi karışık, zıt olan anlamlarına gelmektedir. Müşkilü'l Kur'an ilmi ayetler arasında tenakuz gibi görünen hususları çözüme kavuşturmayı hedeflemektedir. Allah kalamı olan Kur'an-ı Kerim'de ayetler arasında gerçek anlamda bir tezatlıktan söz edilemez.³⁰⁴ Aralarında çelişki olduğu zannedilen ayetler üzerinde düşünüldüğünde ihtilafın ortadan kalktığı görülür. Kerîman Hamza da eserinde müşkil olarak gördüğü bazı ayetleri tevil ederek bu işkâli gidermiştir. Buna dair şu örnek incelenebilir:

*“Hatırlayın ki, sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık. “Size verdiğimizizi sıkı tutun, onda bulunanları daima hatırlayın; umulur ki korunursunuz” (demiştik).”*³⁰⁵

Ayette İsrailoğulları'nın üstüne kaldırılan bu dağın hangi dağ olduğu bilinmemektedir. Tefsirlerde Musa'nın (as) İsrailoğulları'na Tevrat'a sarılmalarını emretmesi ve onların buna karşı gelmeleri üzerine Allah'ın emriyle meleklerin bir dağı yerinden alıp tehdit olarak onların üzerine kaldırdıkları bilgisi yer almaktadır.³⁰⁶ Tefsirlerde geçen bu bilgilerin kaynağı tam olarak tespit edilememiştir ancak ayetin zahirinden de anlaşıldığı üzere bu olay İsrailoğulları'na uyarı olarak gerçekleşen bir mucizedir. Tevrat'a sıkıca sarılmaları ve emirlere uymaları için yapılan tehdidin “*Dinde*

³⁰² Hamza, III, 59.

³⁰³ Şeyma Mahmûd, 486.

³⁰⁴ Demirci, 186-187.

³⁰⁵ Bakara: 2/63.

³⁰⁶ DİB, *Kur'an yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, I, 137-138.

zorlama yoktur.” ayetiyle tearuz gibi görünmektedir.³⁰⁷ Kerîmân Hamza, buradaki tehdidin iman eden kişiler için olduğunu belirtmiştir. Zira önce onlardan söz alınmış daha sonra dağ üzerlerine kaldırılmıştır. Müminlere yapılan bu ikaz da onların doğru yolu bulmaları içindir. Yoksa iman etmeleri için bir zorlama söz konusu değildir. Hamza böylece aralarında tearuz varmış gibi görünen bu ayetleri tevil ederek işkâli ortadan kaldırmıştır.³⁰⁸

2.1.3. Mecâzu’l Kur’an

Mecâz, gerçek anlamı dışında kullanılan kelime ve tamlamayı ifade etmektedir. Terim olarak mecazdan söz edilebilmesi için kelimenin gerçek manası dışında başka bir manada kullanılmasını gerektirecek bir delil (karine) olması gerekmektedir. Bununla birlikte kelimenin gerçek manasıyla diğer manası arasında bir ilişkinin de olması şarttır. Mecâzî ifadeler edebi yönden ve anlatımın güçlü olması açısından önemli sayılmıştır. Kur’an-ı Kerim de edebi yönüyle inanmayanlara meydan okumuş, hiç kimse onun benzerini getirmeye güç yetirememiştir. Buradan hareketle bazı âlimler Kur’an’da mecâzın varlığını kabul ederken bazı âlimler ise mecâzı yalanın kardeşi kabul edip Allah’ın maksadını hakikatle anlatmaktan âciz olmadığını söyleyerek Kur’an’da mecâzı kabul etmemişlerdir.³⁰⁹ Kerîmân Hamza, tefsirinde bazı kelimeleri gerçek anlamının dışında açıklamış, böylece Kur’an’da mecâzî kullanımın varlığını onaylamıştır. Konuya dair şu örnekler zikredilebilir:

صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ

*“Allah’ın boyasıyla boyandık. Boyaca O’ndan daha güzel olan kim vardır? Biz yalnız O’na kulluk ederiz.”*³¹⁰

Hamza, burada boya olarak tercüme edilen sıbğa kelimesine Allah’ın insanın fitratına yerleştirmiş olduğu din anlamını vermiştir. Nasıl ki boya elbiseye işlemiştir insanın fitratına da bu inanç aynı şekilde yerleşmiştir. Kişi ancak kibir ve inadı

³⁰⁷ Bakara: 2/256.

³⁰⁸ Hamza, I, 34.

³⁰⁹ Demirci, 198-201.

³¹⁰ Bakara:2/138.

sebebiyle bunu kabul etmez. Kerîmân Hamza sıbğa kelimesiyle ilgili bu açıklamaları yaptıktan sonra başka herhangi bir görüşe değinmemiştir.³¹¹

وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

“...İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu. De ki: “Eğer böyle inanıyorsanız, imanınız size ne kötü şeyler emrediyor!”³¹²

Ayetin sibakında İsrailoğulları’ndan alınan sözden bahsedilmektedir. Allah İsrailoğulları’ndan Allah’a kulluk edip O’na şirk koşmayacaklarına dair söz almış ancak onlar sözlerinde durmamış ve isyan etmişlerdir. Ayette geçen buzağı sevgisiyle ilgili tefsirlerde İsrailoğulları’nın uzun süre Mısır’da kalmaları sebebiyle Mısırlıların sığırı kutsal saydığı gibi onların da bundan etkilendikleri ifade edilmiştir.³¹³ Ancak Keriman Hamza bu konuda farklı bir açıklamada bulunmuştur. Ayette buzağı kelimesinin nefislere, arzulara ve putlara yapılan kulluğu ifade eden bir rumuz olduğunu söylemiştir.³¹⁴

إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ

“Allah katında canlıların en aşağı derecede olanları, sağır, dilsiz ve düşünemez olanlarıdır.”³¹⁵

Ayette sağır, dilsiz ve düşüneyemeyenlerin en aşağı derecede olduğu belirtilmektedir. Ancak burada kastedilen gerçek anlamda sağır ve dilsiz olanlar değildir. Bunlar Kur’an’a ve sünnete kulaklarını kapamış ve bunları duymak istemeyen kişilerdir. Kerîmân Hamza da sağır ve dilsiz kelimelerini açıklarken bunların hakkı duymak ve konuşmak istemeyen kişiler olduğunu belirtmiştir.³¹⁶

وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ

“Yahudiler “Allah’ın eli bağlanmış!” dediler. Asıl kendi elleri bağlanmış ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir. Aksine O’nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir...”³¹⁷

³¹¹ Hamza, I, 53.

³¹² Bakara: 2/93.

³¹³ Kur’an Yolu Tefsiri, I/158-159.

³¹⁴ Hamza, I, 41.

³¹⁵ Enfâl:8/22.

³¹⁶ Hamza, I, 383.

³¹⁷ Mâide:5/64.

Âyette Allah'ın Yahudiler hakkında saygısızca söyledikleri sözlerden ve Hz. Peygamber'e ve inananlara karşı ortaya çıkardıkları huzursuzluk, savaş ve fitneden söz edilmektedir.³¹⁸ Müellif 'eli bağlanmış' terkinin cimriliği ifade eden mecazi bir anlatım olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde 'eli açık' terkinin cömertlik ve keremden kinaye olduğunu ifade etmiştir.³¹⁹

2.1.4. Nâsih-Mensûh

Nesih sözlükte ilk olarak bir şeyi ortadan kaldırmak, yok etmek, yazmak gibi anlamlara gelmektedir. Nakletmek, değiştirmek gibi anlamları da mevcuttur. Terim olarak ise dini bir hükmün zaman bakımından ondan sonra gelen dini bir hükümle kaldırılmasıdır.³²⁰ Neshin varlığı konusu ilk dönemlerden itibaren tartışılmıştır. İslam ulemasının çoğunluğu neshin bizatihi Kur'an'da var olduğunu kabul etmişlerdir ancak yine ilk dönemlerden itibaren bazı âlimler de neshi reddedip karşıt görüşün delillerini çürütmeye çalışmışlardır.³²¹ Kerîmân Hamza'nın eserinde görüşlerine sıkça başvurduğu Muhammed Abduh da neshin bizatihi gerçekleşmediği görüşündedir ancak Kerîmân Hamza bu konuda farklı düşünmektedir. O neshi "ayetteki şer'i hükmün başka bir ayetteki şeri hükümle kaldırılmasıdır ya da uygulanan şer'i hükmün insanların zihninden çıkarılmasıdır" şeklinde tanımlamıştır. Hükümlerdeki bu değişikliğin sebebini Allah'ın hikmetiyle ilişkilendirerek Allah'ın kullarına nasıl hükmedeceğini en iyi bilen olduğunu belirtmiştir. Kur'an Hz. Muhammed'in sözlerinden oluşmuştur diyen İslam düşmanlarına ise neshin varlığından söz eden ayetleri delil getirerek iddialarının mantık dışı olduğunu ortaya koymuştur.³²²

Nesihle ilgili âyetler üç kategoride ele alınabilir. Bunlarda ilki hem nazmı hem de hükmü neshedilen ayetlerdir. Örnek olarak on defa süt emzirme hükmünün beş defa süt emzirme hükmüyle neshedildiği görüşü verilebilir.³²³ Müfessirin bu konuya dair görüşüne eserinde rastlanılmamıştır. İkincisi ise nazmı neshedilip hükmü kalanlardır.

³¹⁸ Bkz. *Kur'an Yolu Tefsiri*, II, 303,304.

³¹⁹ Hamza, I, 265.

³²⁰ Ali Galip, Gezgini, "Kur'an'da "Nesh Problem"ine Eleştirel Bir Yaklaşım", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14(1), 2001, 50.

³²¹ Demirci, 233.

³²² Bkz. Nahl: 16/101; Bakara: 2/106; Hamza, I, 44.

³²³ Bkz: Adil, Yavuz, "Evlenmeyi Haram Kılan "Beş Kez Süt Emme" Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:23 2007, 52-71.

Buna dair ise recm âyeti olarak bilinen rivayettir. Âlimlerin çoğunluğu bu tür neshi nâsih sayılan rivayetler haber-i vahid olduğu için kabul etmemiştir.³²⁴ Kerîmân Hamza recm âyetinin daha önceden yazılı olduğu ancak tilavetinin nesh edildiği ve hükmünün kaldığına dair görüşü aktarıp Kur’ân’da bunun dışında tilaveti nesh edilip hükmü kalan bir ayet bulunmadığını ifade etmiştir.³²⁵ Üçüncüsü ise hükmü neshedilip nazmı kalanlardır. Neshe asıl konu teşkil eden bölüm burasıdır. Konuya dair şu âyetler misal verilebilir:

"وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ"

*“İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allah izzet ve hikmet sahibidir.”*³²⁶

Bakara sûresi 234. âyette kocası vefat eden kadın için dört ay on gün vefat iddeti belirlenmiştir. Bazı müfessirler buradan hareketle yukarıdaki âyetin hükmünün neshedildiğini söylemişlerdir. Hamza, cumhurun bu görüşte olduğunu belirtmiş ve bu görüşe muhalif olarak Muhammed Abduh’un sözlerini nakletmiştir. Abduh, sahabe ve tabiinden bazılarının âyette yer alan vasiyet emrini mendup kabul ettiklerini ifade ederek buradan hareketle âyetin neshedilmediğini belirtmiştir. Hamza konuya dair bu görüşleri zikredip herhangi bir tercihte bulunmamıştır.³²⁷

وَلِكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِي مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدْتُمْ أَيْمَانَكُمْ فَأَتَوْهُمْ نَصِيحَتُهُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا

*“Anne, baba ve akrabanın geride bıraktıklarından her biri için yakın vârisler belirledik. Antlaşma yoluyla yakınlık bağı kurduğunuz kimselere de paylarını verin. Bilin ki Allah her şeyi görmektedir.”*³²⁸

Miras hükümleri belirlenmeden önce akrabalık bağı dışında evlat-kardeş edinme, vasiyet ederek miras bırakma ve miras sözleşmesi gibi uygulamalar bulunmaktaydı.

³²⁴ Abdurrahman, Çetin, “Nesih”, TDV İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 579-580.

³²⁵ Hamza, II, 283.

³²⁶ Bakara: 2/240.

³²⁷ Hamza, I, 96.

³²⁸ Nisâ:4/33.

Âyetle ‘antlaşma yoluyla yakınlık bağı kurulan kişilerden kastedilenin ise bu uygulamalar olduğu ifade edilmiş ve bazı müfessirler miras hükümlerinin bu uygulamaları nesh ettiğini belirtmiştir.³²⁹ Kerîmân Hamza ise bu ihtilaflara dair bazı müfessirlerin Enfal sûresi 75. âyetle bu âyetin nesh edildiği görüşünde olduğunu, bazılarının ise miras âyeti ile bu âyetin çelişmediği görüşünü aktarmış ve Ebu Hanife’nin de bu âyeti mensuh kabul etmediğini belirtmiştir. Konunun fıkıh kitaplarında ayrıntılı olarak ele alındığını belirterek herhangi bir tercihte bulunmamıştır.³³⁰

Şeyma Mahmûd’un araştırmasında kadının vefat iddeti ve miras hükümleriyle ilgili örnek yer almamaktadır ancak O, Bakara sûresi 180-184. âyetleri müellifin neshe bakışı açısından değerlendirmiştir.³³¹

وَالَّتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّيَهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِيهَا مِنْكُمْ فَأَذُوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا

*Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde tutun. İçinizden bu çirkin fiili işleyen ikilinin canlarını yakın. Eğer tövbe eder, durumlarını düzeltirlerse artık onlara eziyet etmekten vazgeçin; çünkü Allah tövbeleri çok kabul eden, çok esirgeyendir.*³³²

Müfessirlerin çoğu âyetin Nûr sûresi 2-3. âyetlerle neshedildiği görüşündedir. Buna muhalif olarak Ebu Müslim el-İsfahânî ve Muahmmmed Abduh gibi âlimler ise bu iki âyetin birbirinden farklı konularda hükümler ihtiva ettiklerini belirtmişlerdir. Onlara göre bu âyetle hemcinsler arasındaki cinsel ilişkiye dair cezadan söz edilmektedir. Nur sûresinde ise kadınlarla erkekler arasında yapılan zina suçunun cezası açıklanmaktadır.³³³ Dolayısıyla bu âyetler arasında nesh söz konusu değildir. Kerîmân Hamza âyetin son görüşle aynı doğrultuda olan Muhammed el Gazzali’den alıntıyla tefsir etmiştir. Muhammed el-Gazzali 15. âyetle kadınlar arasındaki, 16. âyetle ise erkekler arasındaki fuhuştan ve bunlara dair hükümden bahsedildiğini ifade etmiştir.

³²⁹ Kur'an Yolu Tefsiri, II, 57-58.

³³⁰ Hamza, I, 196.

³³¹ Şeyma Mahmûd, 515-516.

³³² Nisâ: 4/15-16.

³³³ Hamza, II, 283-284; Kur'an Yolu Tefsiri, II, 29-33.

Ayrıca Fahreddin er-Râzî'den direkt alıntı yapıp Hariciler ve fukahânın görüşlerine de yer vermiştir.³³⁴

Nûr sûresi 2. ve 3. ayetlerde ise zina eden erkek ve zina eden kadına yüz sopa cezasının uygulanacağından bahsedilmektedir. Kerîmân Hamza müfessirlerin zina eden erkeğin ve kadının hakkında evlilik hayatı yaşamamış/bekâr kişiler olduğuna dair görüş birliğinde olduklarını belirtmiştir. Evli kişilerin zina suçunda ise recm cezasının verildiğini belirtmiş ve recm hükmüyle ilgili ihtilafları aktarmıştır. Daha sonra bu âyetlerin Nisâ sûresi 15-16. ayetleri neshine dair görüşleri zikretmiş ve bunları iki başlık altında toplamıştır. Çoğunluğun görüşünün bu ayetin nâsih olduğu bilgisini vermiştir.³³⁵

Bütün bu örnekler üzerinden değerlendirildiğinde Kerîmân Hamza neshin varlığını kabul etmiş ve bunun sebebini Allah'ın hikmetiyle ilişkilendirmiştir. Müellif neshle ilgili ihtilafları zikrederken bunlara dair görüşleri bazı yerlerde âlimlerden direkt olarak yaptığı alıntılarla açıklamış ancak bunlar arasından herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Bununla birlikte recm âyetinin tilavetinin kaldırıldığına dair görüşleri aktarırken Kur'an'da tilaveti kaldırılıp hükmü devam eden başka bir ayet olmadığına dair bir ifade kullanmıştır. Ancak bu ifadenin müellifin kendi görüşü mü yahut قالوا lafzıyla aktarılan görüşün devamı mı kesin olarak anlaşılamamaktadır.³³⁶

2.1.5. Sebeb-i Nüzûl

Bir veya daha fazla âyetin inmesine sebep olan olaylar anlamına gelen sebeb-i nüzûl kavramı Hz. Peygamber döneminde gerçekleşen olaylar veya O'na sorulan sorular üzerine inen âyetleri kapsamaktadır.

Kerîmân Hamza ayetlerin sebeb-i nüzûlüne bazen rivayetleri zikrederek bazen de sadece olayı aktararak yer vermiştir. Müellif sebebi nüzule dair rivayetleri aktarırken rivayetin kaynağını zikretmemiştir. Buna dair şu örnekler verilebilir:

أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلُ ۚ وَمَنْ يَتَّبِعِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ

³³⁴ Hamza, I, 184; Şeyma Mahmûd, II, 513-514.

³³⁵ Hamza, II, 284.

³³⁶ Hamza, II, 283.

“Yoksa daha önce Mûsâ’ya sorulduğu gibi siz de peygamberinize sorular sormak mı istiyorsunuz? Kim imanı küfre değişirse şüphesiz dosdoğru yoldan sapmış olur.”³³⁷

Kerîmân Hamza, âyetin tefsirinde İbn Abbas’tan bu âyetin Abdullah b. Ebi Ümeyye (8/630) ve Kureyş Kabilesi hakkında indigine, onların Hz. Peygamber’den Safa Dağ’ını altına dönüştürmesini ve Mekke topraklarını genişletmesini istediklerine ve bu sebeple âyetin nazil olduğuna dair rivayeti aktarmıştır.³³⁸

وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ
 “İçinizden yardım sever ve zengin olanlar akrabaya, yoksullara ve Allah yolunda hicret edenlere artık bir şey vermeyeceğiz diye yemin etmesinler.”³³⁹

Kerîmân Hamza’nın eserinde âyetin tefsiri şöyledir: Hz. Ebu Bekir’in İfk hadisesine karışan Mistah’a infakı devam ettirmeyeceğine dair yemin etmesi üzerine bu âyetin nazil olduğunu belirtmiştir. Bu âyetin nazil olmasıyla Ebu Bekir’in (ra) yemininden döndüğünü ve yardımlarını sürdürdüğünü ifade etmiştir.³⁴⁰

İhlâs sûresinin tefsirinde Mekkeli Müşriklerin Hz. Peygamber’den kendilerine ‘Bize rabbinin soyunu ve vasıflarını anlat’ şeklindeki istekleri üzerine bu sûrenin nâzil olduğunu söylemiştir.³⁴¹

Kerîmân Hamza, bazı yerlerde âyetin sebebi nüzulüne dair birden fazla görüşü bir arada zikretmiştir. Konuya dair şu örnek zikredilebilir:

“(Resulüm!) Bu işte senin yapacağın bir şey yok. Allah ya onların tövbelerini kabul eder veya onları cezalandırır. Çünkü onlar zalimlerdir.”³⁴²

Âyette Hz. Peygamber’in kâfirlerin içinde bulundukları hallerden sorumlu olmadığı ve onlar hakkında verilecek hükme müdahalesinin söz konusu olmayacağı hatırlatılmakta, Allah’ın dilerse onları affedeceği dilerse cezalandıracağı belirtilmektedir. Hamza, âyetin sebebi nüzulüne dair pek çok görüş olduğunu belirterek bunlardan üç tanesini zikretmiştir. Bunlardan ilki Hz. Peygamber’in Uhud Savaşı’ndan sonra söylediği şu sözlerdir: “Peygamberine bunu yapan kavim nasıl felah bulur?”

³³⁷ Bakara:2/108.

³³⁸ Hamza, I, 45.

³³⁹ Nûr:24/22.

³⁴⁰ Hamza, I, 88.

³⁴¹ Hamza, III, 411.

³⁴² Âl-i İmrân: 3/128.

Diğer rivayetler de dikkate alındığı Hz. Peygamber'in Uhud Savaşı'nda dışının kırılması ve yüzünün yarılması üzerine Müşriklerden ümit keserek bu sözleri söylediği nakledilmiştir. İkinci görüşte ise Hz. Peygamber'in bazı kavimlere ve kişilere lanet etmesi üzerine bu âyetin nâzil olduğu aktarılmıştır. Son görüşte ise âyet Hz. Peygamber kâfirler aleyhine dua etmek üzere iken nâzil olmuştur.³⁴³ Hamza bu görüşlerden herhangi birini tercih etmemiştir.

Kerîmân Hamza bazı yerlerde âyetin sebep-i nüzûlüne dair rivayetlerin ortak yönüne değinmiştir. Örneğin Tevbe sûresi 122. ayette müminler, topluca savaşa çıkmamaları konusunda uyarılmakta ve bir grubun dinde derinleşmeleri, savaştan dönen topluluğu uyarmaları için geride kalmaları tavsiye edilmektedir. Müellif âyetin sebep-i nüzûlüne dair müfessirlerin pek çok görüş belirttiğini ve bunların ortak ilkelerde birleştiğini ifade etmiştir. Zikredilen yorumlarda İslam devletindeki sorumlulukların; ilim, fıkıh, dil, savaş, rızkın temini, devletin inşası ve anne-babaya iyilik olmak üzere Allah yolunda cihatta yapılacak her türlü faziletli işlerde taksimin gerekliliği vurgulanmaktadır.³⁴⁴

Kerîmân Hamza, bazı yerlerde ise tek bir sebep-i nüzûle yer vermiş ve bunu herhangi bir râvi ya da esere isnad etmemiştir. Buna dair şu örnekler verilebilir:

*“Bedeviler, “İman ettik” dediler. Şunu söyle: “Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz...”*³⁴⁵

Müellif bu âyetin ganimetlerden pay almak amacıyla İslam'a giren kavim hakkında nâzil olduğunu belirtmiştir.³⁴⁶

*“Odaların dışından sana seslenenlerin çoğu kuşkusuz düşünemiyorlar.”*³⁴⁷

Kerîmân Hamza, âyetin Hz. Peygamber'e “Ya Mîuhammed! Ya Muhammed!” şeklinde seslenen kişiler hakkında indiğini ve onların Hz. Peygamber evinden çıkıncaya kadar bu seslenişlerini sürdürdüklerini belirtmiştir.³⁴⁸

³⁴³ Hamza, I, 158;

³⁴⁴ Hamza, II, 17.

³⁴⁵ Hucurât: 49/14.

³⁴⁶ Hamza, III, 217.

³⁴⁷ Hucurât: 49/4.

³⁴⁸ Hamza, III, 212.

*“Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınıza pişman olmamanız için, yoldan çıkmışın biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın.”*³⁴⁹

Kerîmân Hamza, âyetin sebab-i nüzûlüne dair şunları aktarmaktadır: Müfessirlerin çoğunun naklettiğine göre Hz. Peygamber’in Velîd b. Ukbe’yi Benî Mustalik kabilesine zekâtı toplaması için gönderdiğini, ancak Velid’in yolun yarısından dönerek Hz. Peygamber’e gidip bu kavmin kendilerine karşı savaşmak için bir araya geldiğini haber vermesinden bahseder. Daha sonra Benî Mustalik’ten bir heyet Hz. Peygamber’e gelerek kendilerinin elçiyi karşılamak için yola çıktıklarından, ancak elçinin geri dönüp onlar hakkında kendisiyle savaşacaklarına dair bir iddia ortaya attığını işittiklerini ifade ederler ve böyle bir amaçlarının olmadığını belirtirler. Müellif bu olay üzerine âyetin nazil olduğunu aktarır. Ancak bu rivayeti Fahreddin er-Râzî’nin zayıf kabul ettiğini ve rivayetin Ahmed b. Hanbel’in(ö. 241/855) Müsned’inde yer aldığını belirtir. Âyetin sebebi nüzûlüne dair rivayetlerde farklı ayrıntılar bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde Hz. Peygamber’in kavme ikinci bir elçi gönderdiğinden, Velîd b. Ukbe’nin yoldan geri dönme sebeplerinden bahsedilir. Ancak müellif bu rivayetlere değinmeyip tek bir rivayeti esas almıştır. Ayrıca rivayetin zayıf olduğuna dair görüşlerin bulunmasıyla birlikte âyetin hususi bir sebep üzerine nâzil olmasının hükmün umumu kapsamına engel olmadığını belirtmiştir. Hülâsa sebebin hususi olmasının hükmün umumiliğine engel olmadığı kaidesini benimsemiştir.³⁵⁰

Kerîmân Hamza, bazı yerlerde sebab-i nüzûle dair görüşleri zikredip bunların hepsinin de doğru olma ihtimalinin olduğunu belirtmiş ve bunlardan herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Örneğin:

*“Peygamber rabbinize iman etmeniz için çağrıda bulunup dururken, O da sizden kesin söz almışken -bir şeye inanmaktaysanız- ne diye O’na iman etmezsiniz?”*³⁵¹

Âyetin tefsirinde A'râf sûresi 172. ayette alınan sözü hatırlatarak insanların kendilerine Peygamber gönderilmesine rağmen hâlâ neden iman etmediklerini sorgulamış ve âyetin Ehl-i Kitap, Münafıklar ve Müminler hakkında indiğine dair farklı

³⁴⁹ Hucurât: 49/6.

³⁵⁰ Hamza, III, 213.

³⁵¹ Hadîd: 57/8.

görüşlerin olduğunu belirterek bunların hepsinin de ihtimal dahilinde olduğunu belirtmiştir.³⁵²

Bazen de âyetin iniş sebebine dair hiçbir görüşü tercih etmeyip âyeti zahirine göre anlamayı doğru bulmuştur.

*“O putperestler, sana vahyettiklerimizden başka şeyleri yalan yere bize yamayasın diye neredeyse seni ayartıp ondan saptıracaklar, işte o zaman seni kendilerine dost sayacaklardı.”*³⁵³

Kerîmân Hamza, Kureyş müşriklerinin bazı Arap topluluklarının ve Yahudilerin Hz. Peygamber’in İslam’ı davetine engel olmak için çabaladıklarından, bunun için ona düşman olup eziyet ettiklerinden ve onu öldürmeye çalıştıklarından bahsetmiştir. Ancak Hz. Peygamber’i bundan vazgeçiremediklerine değinerek bu ayetin de bu gibi olaylarla ilgili nazil olma ihtimalinden söz etmiştir. Bununla ilgili müfessirlerin birçok görüş belirttiğine değinen müellif, en iyi yorumun Taberî’ye ait olduğunu ifade etmiş ve görüşünü eserinde zikretmiştir. Taberî, bununla ilgili Kur’ân’da bir açıklamanın ve Hz. Peygamber’den sahih bir haberin bulunmadığını dolayısıyla en doğru tercihin âyeti zahiriyle anlamak olacağını ifade etmiştir.³⁵⁴

Kerîmân Hamza’nın âyetlerin sebebi nüzulünde kullandığı bazı rivayetleri değerlendiren Şeyma Mahmud Ahmed, onun genelde sahih bir senedi ve sarih bir sigası bulunan tek bir sebab-i nüzûle yer verdiği tespitinde bulunmuştur. Müellif eserde rivayetin senedine yer vermemekle birlikte Şeyma Mahmûd bazı rivayetleri inceleyip senedine yer vermiş ve sahih olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁵⁵ Bununla birlikte bazı yerlerde sebab-i nüzûlü tefsir kitaplarına dayandığı ve isnadı zikretmediği yorumunda bulunmuştur.³⁵⁶ Bazı durumlarda ise birden fazla görüşe yer verdiği ancak bu görüşlerden bir tercihte bulunmadığını, birleştirilmesi mümkün olan görüşleri ise bir araya getirdiğini ifade etmiştir.³⁵⁷

³⁵² Hamza, III, 269.

³⁵³ İsrâ: 17/73.

³⁵⁴ Hamza, II, 174.

³⁵⁵ Şeyma Mahmûd, 494.

³⁵⁶ Şeyma Mahmûd, 496.

³⁵⁷ Şeyma Mahmûd, 497-499.

2.1.6. Sûreler Arasında Mekkî- Medenî Ayrımı

Sûrelerin Mekkî-Medenî ayrımına dair sünnetten gelen bir bilgi bulunmadığı için âlimlerin zihinsel çabaları bu süreçte etkili olmuş, dolayısıyla sûrelerin Mekkî-Medenî yönden tespitinde farklı yöntemler ortaya çıkmıştır. Bu yöntemler mekân, şahıs ve zaman olarak üç merkezde değerlendirilebilir. Bu itibarla mekân merkezli yöntemi esas alan âlimler tarafından Mekke ve civarında nâzil olan ayetler Mekkî, Medine ve civarında nazil olan âyetler ise Medenî olarak kabul edilmiştir. Şahıs merkezli yöntemi esas alan âlimler tarafından ise Mekke'nin çoğunluğu inanmayanlardan oluştuğu için “Ey İnsanlar” şeklinde hitabın bulunduğu âyetler Mekkî, Medine toplumunun çoğunun inanlardan oluşması nedeniyle “Ey iman edenler” şeklinde hitabın yer aldığı ayetler ise Medenî kabul edilmiştir. Zaman merkezli yöntemin esas alındığı görüşte ise hicretten önce nâzil olan ayetler Mekkî, hicretten sonra nâzil olan ayetler ise Medenî olarak kabul edilmiştir.³⁵⁸ Kerîmân Hamza bu yöntemlerden sonuncusunu esas alarak sûreler arasında Mekkî-Medenî ayrımında bulunmuştur.

Her sûrenin başında Mekkî- Medenî bilgisini vermiş, aynı zamanda sûrenin son inen ya da ilk inen sûrelerden olduğuna dair bilgilere de yer vermiştir. Hicret yolunda inen ayetleri de Mekkî olarak kabul etmiştir. Mesela Bakara sûresinin Medenî sûre olduğunu, bu sûrenin hicretten sonra nâzil olduğunu dipnotta belirtmiştir.³⁵⁹ Mutaaffîn sûresinin Mekkî ve Mekke’de nâzil olan son sûre olduğunu belirtmiştir. Muhammed sûresinin Medenî ancak 13. âyetinin hicret yolunda indiği için Mekkî olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁰

Bazı yerlerde farklı görüşlere değinmiş, bunlar arasında tercihte bulunmuş ve diğer görüşü قیل lafzıyla zikretmiştir. Mesela Teğâbün sûresinin başında Medenî olduğunu belirtmiş, dipnotta ise Mekkî olarak da kabul edildiğini قیل lafzıyla aktarmıştır. Aynı şekilde Âdiyât sûresinin Mekkî olduğunu ancak Medenî olduğu görüşünün bulunduğunu da ifade etmiştir.³⁶¹

³⁵⁸ Cumhuriyet, Demirel, “Kur’ân’ın Özel Tarihine Işık Tutan Bir İlim: Mekkî-Medenî”, *Diyanet İlmî Dergi*, 53(4), 2017, 42.

³⁵⁹ Hamza, I, 17.

³⁶⁰ Hamza, III, 370, 195.

³⁶¹ Hamza, III, 305, 400.

Müfessir bazı yerlerde ise ayetleri sûrenin genelinden ayırmıştır. Hamza bu ayetleri dipnotlarda zikretmiştir. Örneğin Tâhâ sûresinde 130 ve 131. ayetlerin Medenî, sûrenin ise Mekkî; Kalem sûresinde 17-33 ve 38-50. ayetleri arasının Medenî, sûrenin ise Mekkî; yine Lokmân sûresinde 27, 28 ve 29. ayetlerin Medenî, sûrenin ise Mekkî olduğunu dipnotta belirtmiştir.³⁶²

Bazen de konuya dair âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Örneğin Yâsîn sûresinde Merâgî' ye göre 46. ayetin Medenî olduğunu sûrenin ise Mekkî olduğunu belirtmiştir.³⁶³ Nasr sûresinde Nâsırüddîn Ebû Saîd el-Beyzâvî'nin bu sûrenin Veda Haccı esnasında Mina'da nâzil olduğuna ve Medenî kabul edildiğine, Şevkânî'nin ise Medenî olduğuna dair hiçbir ihtilafın bulunmadığına yönelik görüşüne yer vermiştir.³⁶⁴

Müellifin Mekkî-Medenî ayırımında zaman merkezli yöntemi esas aldığı ve her sûrenin başında Mekkî-Medenî bilgisini verdiği görülmektedir. Aynı zamanda konuyla ilgili ihtilaf varsa bunu zikretmiş ve diğer görüşü قيل lafzıyla vermiştir. Şeyma Mahmûd'un da çalışmasında konuyla ilgili benzer tasniflerde bulunduğu görülmektedir.³⁶⁵ Ancak iki çalışma arasında zikredilen örnekler farklılık arz etmektedir.

2.1.7. Muhkem-Müteşâbih

İki şeyden birinin diğerinden ayırt edilememesi anlamındaki “şibh” kökünden türeyen müteşâbih kavramı Kur'an lafızları yahut manalarındaki bilinemezliği ifade etmektedir.³⁶⁶ Lafız yönünden müteşâbihât iki açıdan ele alınabilir. İlki müfred lafızlardaki bilinemezliktir. “يد” ve “عين” gibi. İkincisi ise birleşik cümlelerden kaynaklanan benzerliktir. Kehf suresindeki “وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا قِيمًا” ayeti buna örnek olarak verilebilir.³⁶⁷ Mana yönünden ise Allah'ın sıfatları ve kıyamete dair konuları kapsamaktadır.³⁶⁸ Lafız ve mana yönünden herhangi bir kapalılık bulunmayan âyetler ise muhkem olarak adlandırılmaktadır.³⁶⁹ Kerîmân Hamza muhkem ve müteşâbihe dair

³⁶² Hamza, II, 235; III7321, 24.

³⁶³ Hamza, III, 78.

³⁶⁴ Hamza, III, 409.

³⁶⁵ Şeyma Mahmûd, 486-489.

³⁶⁶ Rağıp el-İsfahânî, Müfredât, 443.

³⁶⁷ Kehf: 18/1-2.

³⁶⁸ Rağıp el-İsfahânî, Müfredât, 444.

³⁶⁹ Demirci, 154.

ilgili ayetlerin tefsirinde açıklamalarda bulunmuştur. Konunun şu ayetler üzerinden incelenmesi mümkündür:

وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا

Onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. ³⁷⁰

Müteşâbihâtın te'vili konusunda âlimler farklı görüşler ortaya sunmuşlardır. Bazıları müteşâbihâtın manasını yalnızca Allah'ın bildiğini belirtirken bazıları da ilimde derinleşmiş ve kendisine hikmetin bilgisi verilmiş olanların da bu konuda yorumda bulunabileceğini ifade etmiştir.³⁷¹ Kerîmân Hamza ise bu ayetlerin te'vilini Allah'ın bildiğini bununla birlikte ilimde derinleşmiş olan kişilerinde bu konuda bilgi sahibi olabileceklerini ifade etmiştir. Aynı zamanda diğer görüşe de eserinde yer vererek onlara göre ayette yer alan vav harfinin ara cümleye işaret ettiğini belirtmiştir.³⁷²

Kerîmân Hamza Âl-i İmrân suresi 54. ayette yer alan istivâ kelimesiyle ilgili İmam Malik'in şu sözünü aktarmıştır: “*İstivâ malumdur, keyfiyeti meçhuldür. Buna iman etmek farz, bununla ilgili soru sormak ise bid'attir.*” Buradan hareketle onun Allah'ın sıfatlarıyla ilgili müteşâbihâta dair yorum yapmamayı doğru bulduğu görülmektedir.

2.2. KERÎMÂN HAMZA'NIN BAZI TEFSİR PROBLEMLERİNE YAKLAŞIMI

2.2.1. Kadının Yaratılışı

Eski çağlardan itibaren kadın cinsiyeti üzerinden değersiz görülmüş ve ikinci plana atılmıştır. İslâmiyet ise kadının yaşadığı problemlere çözümler sunmuş, onun değerli bir varlık olduğunu belirtmiştir. Kadının yaratılışı hususu klasik ve çağdaş dönem müfessirleri arasında tartışma konusu haline gelmiştir. Bazı taraflarca bu konu üzerinden kadın değersizleştirilmeye ve itibar kaybına uğratılmaya çalışılmıştır. Kadının Âdem'den, onun kaburga kemiğinden yaratıldığına, bunun karakterine de olumsuz etki ettiğine ve eksiklik meydana getirdiğine dair görüşler kadının değersiz görülmesine

³⁷⁰ Âl-i İmrân: 3/7.

³⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 338-339.

³⁷² Hamza, I, 121.

sebepe olmaktadır.³⁷³ Konuya dair ihtilaf kadının yaratılışına dair âyetler göz önünde bulundurulduğunda nefis kelimesine verilen anlam üzerinden oluşmaktadır.³⁷⁴ Örneğin Nisâ sûresi 1. âyetinde Nefs-i vâhide kelimesi klasik dönem müfessirleri tarafından Hz. Âdem olarak yorumlanmıştır.³⁷⁵ Böylece kadının Âdem'den yaratıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bunu destekler mahiyette kadının Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığına dair hadis de dile getirilmektedir. Modern dönemde ise nefis kelimesinin pek çok anlamı olduğu göz önünde bulundurularak ve âyetin başında yer alan “Ey İnsanlar” hitabı dikkate alınarak âyetin hem erkek hem de kadınlara hitap ettiği belirtilmiş ve Nefs-i vâhide kavramı erkek ve kadının yaratılışındaki öz kabul edilmiştir. Bu yoruma göre her iki cins de nefis-i vâhide denilen aynı maddeden yaratılmıştır.³⁷⁶ Klasik ve çağdaş dönem müfessirleri arasında ihtilafa sebep olan bu konuya dair Kerîmân Hamza ilgili âyetlerde açıklamalarda bulunmuştur.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً

*“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretilip yayan rabbinize itaatsizlikten sakının.”*³⁷⁷

Kerîmân Hamza âyetin tefsirinde el-Müntehab fî Tefsiri'l-Kur'an adlı eserden alıntı yaptıktan sonra müfessirlerin çoğunun insanların yaratıldığı tek bir nefsin Âdem'in nefsi olduğunu, Havva'nın da bu nefisten yaratıldığı görüşünde olduğunu belirtmiş ve bu mananın Ahd-i Kadîm'in Tekvin bölümünde de yer aldığına işaret etmiştir. Daha sonra dipnotta bu bölümden şu alıntıyı yapmıştır:³⁷⁸

*“Sonra, “Adem'in yalnız kalması iyi değil” dedi, “Ona uygun bir yardımcı yaratacağım... Rab Tanrı Adem'e derin bir uyku verdi. Adem uyurken, RAB Tanrı onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapadı. Adem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak onu Adem'e getirdi. Adem, “İşte, bu benim kemiklerimden alınmış kemik, etimden alınmış ettir” dedi”*³⁷⁹

³⁷³ Mustafa Tunçer, “Kur'an-ı Kerim Işığında Kadının İtibarını Düşüren Konuların Değerlendirilmesi”, *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 6(1), 156.

³⁷⁴ Bkz. Nisâ:4/1, A'râf:7/189, Zümer:39/6.

³⁷⁵ Mâtürîdî, *Tevîlâtü'l-Kur'an*, III, 3.

³⁷⁶ Tunçer, 162,163.

³⁷⁷ Nisâ:4/1.

³⁷⁸ Hamza, I, 176.

³⁷⁹ Yaratılış, 2:18, 21-23.

Bu alıntıyı yaptıktan sonra herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Ancak Zümer sûresi 6.âyetinde konuya dair görüşlerini dile getirmektedir.

خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا

“O sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan eşini de var etmiştir...”³⁸⁰

Müellif âyeti insanların aynı nefisten yaratıldığı manasında yorumlamış ancak çoğu müfessirin bu âyetin Âdem’in yaratılışı ve O’ndan da Havva’nın yaratılışı anlamını çıkardığını belirtmiştir. Müellif bu görüşe karşılık Nahl sûresi 72. âyeti örnek vermektedir. “Allah size kendi nefsinizden/cinsinizden eşler yarattı” şeklinde tercüme edilen bu âyetin kadınların erkeklerden yaratıldığı manasına gelmediğini ifade eden Kerîmân Hamza bilakis bu âyetin karı ve kocanın aynı nefisten yaratıldığı manasına geldiğini ve Allah’ın en iyi bilen olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Kitab-ı Mukaddes’in Tekvin bölümünde Havva’nın Âdem’in kaburga kemiğinden yaratıldığına dair bilgi yer aldığını ancak Kur’an-ı Kerim ve sahih hadislerde böyle bir nassın bulunmadığını ifade etmiştir. Dipnotta Tekvin’den ilgili pasajı zikrettikten sonra Buhârî’de kadının eğri kaburga kemiğinden yaratıldığına dair hadisin ise خلق الإنسان من عجل âyetindeki gibi benzetme olduğunu belirtmiştir.³⁸¹

Örneklerdeki âyetlere dair açıklamalarından da anlaşılacağı üzere müellif klasik tefsirlerde geçtiği üzere kadının Hz. Âdem’den ya da O’nun kaburga kemiğinden yaratıldığı görüşünü doğru bulmayıp cinsiyet ayrımı olmaksızın tüm insanların tek bir nefisten yaratıldığını ifade etmiştir. Benimsediği görüşü âyetle destekleyip ilgili âyetlerde nefis kelimesine dair lügavî bir açıklama ve hadis tenkidinde bulunmamıştır.

2.2.2. Kadının Şahitliği

Kadının şahitliği hususu Kur’an’da kadının değersizleştirildiğine dair eleştirilerin yapıldığı bir konudur. Bu konu kadim ve modern gelenek arasında da ihtilaf oluşturmaktadır. İhtilafa dair merkez nokta borçlanmayla ilgili âyetinde kadının şahitliğinin erkeğin şahitliğine ikiye bir oranında denk tutulmasıdır. Müfessirlerin çoğunluğuna göre borçlanmaya dair ikiye bir oranındaki bu tespit her alanda geçerli kabul edilmelidir. Modern dönem müfessirlerine göre ise bu oran her hususuta geçerli

³⁸⁰ Zümer: 39/6.

³⁸¹ Hamza, III, 110; Enbiyâ: 21/37.

değildir. Her iki grupta kendi görüşlerini teyit eden deliller sunmuşlardır.³⁸² Kerîmân Hamza da ilgili âyetin tefsirinde ihtilaflara değinerek âlimlerin görüşlerine yer vermiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ
كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئاً فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهاً أَوْ
ضَعِيفاً أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ
وَأَمْرَاتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ

“Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah’ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın; Rabbi olan Allah’tan korksın ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılca zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Şahitler iki erkek olmazlarsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki de kadın olsunlar.”³⁸³

Âyette borcun kaydedilmesi ve iki şahit tutulması istenmektedir. Bu iki şahidin erkek olması, iki erkek olmadığı takdirde ise bir erkek iki kadının şahitlik yapması belirtilmektedir. Âyette geçen تَضِلَّ kelimesi bazı müfessirler tarafında unutma anlamında kullanılmış ve bunun kadının fitratında baskın olduğu yorumunda bulunulmuştur.³⁸⁴ Ancak gerek hadis rivayetinde kadının konumu açısından gerekse unutmanın kadına has bir vasıf olmamasından bu yorum zayıf kalmaktadır. Âyette kadının yanılma ihtimalinden söz edilmesi ise onun sosyal konumuyla ilişkilendirilebilir. Zira kadın yaygın olan kabule göre ticaret hayatında erkek kadar aktif değildir. Dolayısıyla borçlanma konusunda ikiye bir oranının her alanda uygulanması bazı modern dönem müfessirlerince doğru kabul edilmemiştir. Kur’an âyetlerinde diğer meselelerde kadının şahitliği için bu oranın uygulanmaması bu görüşün delilleri arasında yer almaktadır. Fuhuş ve zina yapanların tespitinde, vasiyete dair meselelerde kadının şahitliği kabul edilip bu oran uygulanmamıştır. İlk görüşü benimseyenlere göre ise had cezasının uygulanacağı suçlarda kadının şahitliği şüpheli olduğu için kabul edilmemiştir. Çünkü had cezalarında hiçbir şüpheye mahal

³⁸² Tunçer, 177-178.

³⁸³ Bakara: 2/282.

³⁸⁴ Mamer b. el-Müsennâ Ebû Ubeyde, *Mecâzu’l-Kur’ân* 1-2, thk.: Muhammed Fuad Sezgin, Mektebetü’l-Hâncî, Kahire h. 1381, I, 83.

verilmemelidir ancak âyette kadının yanılma yahut unutma ihtimalinin zikredilmesi sebebiyle şahitliği şüpheli görülmüştür.³⁸⁵

Kerîmân Hamza eserinde konuyla ilgili ihtilaflara değinmektedir. Öncelikle borçların yazılmasıyla ilgili emrin müstehap ve farz olduğuna dair iki farklı görüşün bulunduğunu ifade etmiştir. Şahit tutulmasının tavsiye niteliğinde olduğunu belirterek şahitlik yapan kişilerin ahlaken insanların razı olduğu kişiler olması gerektiğini belirtmiştir. Âyette şahitler bir erkek ve kadından oluşacak olursa bir kadın yerine iki kadının şahitlik etmesinin sebebini yanılma endişesi olarak açıklamıştır. O dönemde kadınların çoğunluğunun okuma yazma bilmediğini ve ticaretle uğraşmadığını bu sebeple de ticaretle ilgili konularda yanılma paylarının bulunduğunu ifade etmiştir. Müellif bu yanılma payının ve iki kadının şahitliğinin bir erkeğin şahitliğine denk tutulmasının borçlanma ve mallarla ilgili konularda geçerli olduğunu belirterek diğer hususlarda bunun uygulanamayacağını ifade etmiştir. Çünkü hamilelik ve emzirme gibi birçok önemli konuda yalnızca kadının şahitliği kabul edilmektedir. Aynı zamanda savaş durumunda kadının erkek gibi eman verme hakkı da bulunmaktadır. Müellif bu açıklamalarından sonra Tevbe sûresi 71. âyeti örnek vererek bazı müfessirlerin bu âyetten hareketle kadınların devlet başkanlığı yapabileceği görüşünde olduklarını belirtmiştir. Daha sonra Mahmûd Şeltût'un konuya dair görüşlerine değinmiştir. Şeltût âyetin yanlarında erkek bulunmayan kadınların şahitliklerinin kabul edilmeyeceği anlamına gelmediğini belirtmiş ve hüküm vermede asıl olanın İbn Kayyım'ın da belirttiği gibi delil olduğunu ifade etmiştir. Hâkimin gayri müslimin kendisine güven vermesi durumunda onun şahitliğiyle hükmedeceğini, dolayısıyla iki kadının şahitliğinin bir erkeğin şahitliğine denk tutulmasının güven konusuyla ilgili olduğuna değinmiştir. Muhammed Abduh'un da dediği gibi kadının finansal işlemlerle çoğunlukla uğraşmadığını ve bu sebeple bu konuda hafızasının zayıf olabileceğini belirtmiştir. Çünkü insan ilgi alanı olan ve önem verdiği hususlarda kendini daha çok geliştirmekte ve daha iyi hale gelmektedir. Eğer kadınların ticarete önem verdiği bir ortamda şahitlik söz konusuysa o halde kadınların şahitliğinin de erkeklerinki gibi kabul edileceğini ifade etmiştir. Müellif bunları aktardıktan sonra "kadınların şahitliğiyle

³⁸⁵ Tunçer, 178-179.

yargı” başlığı altında Şeltût’tan yaptığı alıntıyla kadınların şahitlik yapabildiği konulara değinmiş ve liândan bahsetmiştir.³⁸⁶

Bütün bu açıklamalardan da anlaşılmaktadır ki müellifin kadınların şahitliği konusundaki ihtilafta borçların kaydına dair şahitlikte tespit edilen oranın diğer şahitliklerde geçerli olmayacağı yönündedir. O, kadının yanılma ihtimalinin finansal konularda ilgi ve alakasının olmaması sebebiyle belirtildiği düşüncesindedir.

2.2.3. Çok Eşlilik

Erkeğin aynı anda birden fazla kadınla evli olmasını ifade eden çok eşlilik kavramı eski çağlardan itibaren farklı toplum, kültür ve inanç sistemlerinde uygulanmıştır. İslam hukukuna baktığımızda ise çok eşlilik belirli şartların sağlanması durumunda mübah görülmekle birlikte dört eşle sınırlandırılmış ve tek eşlilik teşvik edilmiştir. Burada bireyin ve toplumun korunması hedeflense de bu mübahın kötüye kullanıldığı olmuştur. Bu sebeple çok eşliliğin tarihte kamu otoritesi tarafından sınırlandırıldığı görülmüştür.³⁸⁷ Kerîmân Hamza da çok eşliliğe, meşruiyetine, diğer inançlardaki yerine dair ilgili âyette açıklamalarda bulunmuştur.

وَأِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِسُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مِثْلَىٰ وَلْتُمْ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ آدْنَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا

*“Yetimlerin hakkına riayet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye ile yetinin; bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”*³⁸⁸

Âyette yetimlerin bakımını ve koruyuculuğunu üstlenen kişilerin evlilik engeli bulunmaması şartıyla onlarla evlenmek istedikleri takdirde evlilik konusunda haklarına dikkat etmeleri uyarısında bulunulmuştur. Sonrasında haksızlık ihtimalinin oluşmasını önlemek amacıyla himayeleri altındaki yetim kızlarla evlenmek yerine başka kadınlarla evlenmeleri teşvik edilmektedir.³⁸⁹ Kerîmân Hamza tefsirinde yetimlerin haklarının

³⁸⁶ Hamza, I, 115-116.

³⁸⁷ İbrahim Yılmaz, “İslâm Hukukunda Kamu Otoritesinin Çok Eşliliği Sınırlandırması”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23(1), 2019, 11-12.

³⁸⁸ Nisâ:4/3.

³⁸⁹ *Kur'an Yolu Tefsiri*, II, 15-17.

korunmasıyla ilgili Hz. Aişe'ye dair Buhari'den bir rivayet aktarmış daha sonra çok eşlilikle ilgili adalet ilkesine değinmiştir. Adaletsizlik yapmaktan korkulduğu takdirde tek eşin tercih edilmesi gerektiğini açıklamış ve Şâfiî, Taberî, Zemahşerî ve Murağî'nin yorumlarına başvurmuş ve direkt alıntı yapmıştır. İmam Şâfiî adaletin sağlanması için tek eşliliğin teşvik edildiği kısımda evlilikle birlikte nafaka yükümlülüğünün artması ve bunun neticesinde nafakayı ödeyememe durumuna değinmiştir.³⁹⁰ Taberî ise adaletsizlik yapmaktan korkulursa evlenilmemesi gerektiğini vurgulamış ve bu durumun tek eşlilikte de geçerli olduğunu belirtmiştir.³⁹¹ Müellif bu yorumları zikretmiş ve dipnot kısmında konuya dair geniş açıklamalarda bulunmuştur. İslam'ın geldiği dönemde çok eşliliğin varlığından bahsederek İslam'ın bunu dört eş ve adalet ile sınırladığını ifade etmiştir. Adaletin kapsamının nafaka, birlikte yaşama, muamele ve yakınlık olduğunu belirterek duygu ve hislerdeki adalette ise Müslümanın elinden gelen gayreti göstermesi gerektiğine değinmiştir.³⁹² Daha sonra karşılaşılabilecek toplumsal sorunlara değinerek İslam'ın bunlarla şimdiden yüzleştiğini belirtmiştir. Örneğin savaş sonrasında kadın nüfusunun erkek nüfusunun çok üstünde olduğu, sosyal ve ekonomik koşulların kötüleşmesiyle evliliğin zorlaşması gibi durumlarda İslam'ın bu hükümlerine ihtiyaç duyulacaktır.³⁹³ Müellif İslam'ın eş sayısını sınırlayan ilk din olduğunu belirterek Yahudilik ve Hristiyanlık'ta da çok eşliliğe dair örneklerin bulunduğunu ancak bazı tarihlerde bunun yasaklandığını ifade ederek Amerika ve Avrupa'nın yönetiminde görev alan kişilerin çok eşliliğine dair örnekler vermiştir. Burada müellif İslamiyet ve diğer dinler arasında karşılaştırma yaparak İslamiyet'in eski çağlardan itibaren var olan bir durumu sayı ve adalet şartıyla sınırlandırdığını ifade etmiştir.³⁹⁴

2.2.4. Erkeğin Kavvâm Olması

Kavvâm, kâim kelimesinin mübalağası olup bir kadının korunmasını üstlenen ve işlerini idare eden anlamında "kayyimü'l mer'eti" şeklinde kullanımı bulunmaktadır. Bu kullanım erkeğin hâkimiyetinin kadının hizmetinde bulunmasıyla karışık bir hâkimiyet

³⁹⁰ Zemahşerî, el-Keşşâf, I, 468.

³⁹¹ Taberî, Câmiu'l-Beyân, VII, 531.

³⁹² Hamza, I, 177.

³⁹³ Hamza, I, 177

³⁹⁴ Hamza, I, 178.

olduğunu ifade etmektedir.³⁹⁵ Dolayısıyla kavvâm kelimesi bir taraftan erkeğin üstünlüğünü belirtirken diğer taraftan kadının değer ve üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Nisâ sûresi 34. âyette erkeklerin kadınlar üzerinde kavvâm oldukları zikredilmektedir.

الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ

*“Allah’ın, (iki cinse) birbirinden farklı özellik ve lütuflar bahşetmesi ve mallarından harcama yapmaları sebebiyle erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar...”*³⁹⁶

Âyette erkeklerin kadınların yöneticisi ve koruyucusu olduklarına dair ifade iki gerekçeye dayandırılmaktadır. Bunlardan ilki insanlardan bazılarının bazılarına üstün olmasıdır. Âyette “erkekler kadınlara üstün kılınmıştır.” şeklinde bir ifade kullanılmamış bazısının bazısına üstünlüğü kapalı olarak ifade edilmiştir. Bu ise hem kadının hem de erkeğin kendine has üstünlükleri olduğu anlamını haizdir. Her erkeğin seviyesi farklı olmakla birlikte genel olarak erkeğin fıtratında koruma ve yönetme özelliği ön planda bulunmaktadır.³⁹⁷ İkinci gerekçe ise erkeğin kadın üzerindeki bazı malî sorumluluklarıdır. Erkek kadının maişetinden ve ailenin geçiminden sorumlu kişidir. Aynı zamanda mehir, nafaka, diyet ve cihad gibi diğer maddi yükümlülükleri de bulunmaktadır.³⁹⁸ Buradan hareketle erkeğin çoğu maddi sorumlulukları üstlenmesi ve fıtrattan gelen koruma ve yönetme özelliği sebebiyle kadın üzerinde kavvâm olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu kavvâmlık bir güç gösterisi manasında değil bilakis kadının güven ve maişetini sağlayarak ona olan sorumluluklarını tam bir şekilde yerine getirme anlamındadır. Kerîmân Hamza da ilgili âyetin tefsirinde bu minvalde açıklamalarda bulunmuştur. O erkeklerin rızıkları için çabalamalarından, kadınların güven ihtiyaçlarını, yiyecek, giyecek ve barınma gibi ihtiyaçlarından sorumlu olduğunu ifade etmiş, mehir ve nafaka gibi yükümlülüklerinin de olduğunu belirtmiştir.³⁹⁹

Açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda erkeklerin kadınlar üzerinde kavvâm olması onların fıtratlarındaki koruma ve yönetme özelliğine ve kadınlara karşı sorumluluklarına işaret etmektedir. Dolayısıyla kavvâm olan erkek kadının güven

³⁹⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili I-IV*, Asım Cüneyd Köksal; Murat Kaya (haz.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021, II, 329-330.

³⁹⁶ Nisâ:4/34.

³⁹⁷ Hamdi Yazır, II, 330.

³⁹⁸ *Kur'an Yolu Tefsiri*, II, 59-60.

³⁹⁹ Hamza, I, 196.

ihtiyacı başta olmak üzere ona dair sorumluluklarının bilincinde olandır. Müfessir de açıklamalarında erkeğin sorumluluklarına dikkat çekerek bu manayı vurgulamaktadır.

SONUÇ

Hayatları incelenen müfessirlerin meslekleri, sosyal çevreleri ve karakterleri birbirlerinden tamamen farklıdır. Aralarındaki ortak nokta ise Kur'an'ı anlama çabasında pek çok zorluğa katlanmış olmalarıdır. İslam'ı tebliğ yolunda yaptıkları faaliyetlerde zorbalık ve zulümle karşılaşmalarına rağmen hiçbiri ilim yolundan vazgeçmemiş; kararlılık ve azimle davalarına devam etmişlerdir. Bu sebeple onların hayatları ilme baş koymuş kişilere güzel örnek olmuştur. Kerîmân Hamza'nın hayatı da çeşitli açılardan insanlara örnek teşkil etmektedir. Kendisi dini bir eğitim almamasına rağmen, el-Lü'lü' ve'l-Mercân fî Tefsîri'l-Kur'ân adını verdiği üç ciltlik bir eser yazmıştır. Asıl mesleği gazetecilik ve televizyon programı sunuculuğu olmasına rağmen bu kadar zor bir işi üstlenmesi cesaret ve azmini göstermektedir. Ancak dini bir eğitim almamış olan birinin tefsir yazdığına dair iddia önemli bir husustur.

Eserinin çocuklara ve gençlere hitap eden bir tefsir olması gayesini taşıdığını belirten Kerîmân Hamza gerek sade ve anlaşılır bir üslup kullanarak gerekse çağın sorunlarına değinip eleştiri ve çözüm önerilerinde bulunarak hedefine yönelik eser kaleme almıştır. Ancak bazı ihtilaflı konularda farklı görüşleri art arda zikretmesi ve herhangi bir yorumda bulunmaması konunun anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bununla birlikte eserin genel olarak sade bir üslupla kaleme alındığı görülmektedir.

Kerîmân Hamza, el-Lü'lü' ve'l-Mercân fî Tefsîri'l-Kur'ân'da rivayet ve dirayet metodunu bir arada kullanmıştır. Rivayet yönteminde Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsire sıkça başvurmuş, bu yöntemi kullanırken bazı yerlerde ayet metinlerine yer vermiş, bazı yerlerde ise ayet numaralarını zikretmeyi yeterli görmüştür. Eserinde Kur'an'ın sünnetle tefsiri önemli bir yer tutmaktadır. Sünnetle tefsirde bazı yerlerde râviyi zikredip senede yer vermezken, bazen de yalnızca hadis metnini vermekle yetinmiştir. Hadis rivayetleri genelde Kütüb-i Sitte kaynaklı olup bunların çoğu Buhari ve Müslim'den rivayet edilmiştir. Sebeb-i nüzul, kapalı lafzın açıklanması ve fıkhi meselelerde ise sahabe ve tabiin kavillerinden faydalanmıştır.

Tefsirin en ayırt edici yönü ise Kitab-ı Mukaddes'ten yapılan alıntılardır. Hamza, tevhid inancı başta olmak üzere İslam ve semavî dinler arasındaki inanç, ibadet, sosyal hayata ve kıssalara dair farklılıkları âyetler bağlamında Kitab-ı Mukaddes'ten örneklerle açıklamıştır. Çoğunlukla bunlara dipnotlarda yer verirken alıntı yaptığı bölüm ve

ayetleri belirtmiştir. Hamza bu yöntemi bazen Ehl-i Kitab'ı eleştiri maksadıyla, bazen de Kur'an'la Kitab-ı Mukaddes arasındaki benzer ve farklı yönleri ortaya koymak amacıyla kullanmıştır. Özellikle kıssalarda benzer ve farklı yönleri karşılaştırmalı bir şekilde ve kaynak vererek ele alması gayrimüslimlerin eleştirilerine kendi kitaplarından cevaplar vermesi önem arz etmektedir. Müellif eserinde kullandığı bu yöntemle tefsir geleneğine katkı sağlamıştır.

Tefsirde dirayet metodu da geniş bir yekûn oluşturmaktadır. Kerîmân Hamza, kelâmî ve fikhî konularda, sosyal hayata yönelik hükümlere dair ihtilaflarda dirayet tefsirinin Zemahşerî, Fahreddîn er-Râzî gibi önde gelen müfessirlerinden uzun alıntılar yapmıştır. Alıntılarda çoğu zaman eserin ismini, bölüm ve sayfa numarasını zikretmeyip yalnızca âlimin ismini vermeyi yeterli görmüştür. Kerîmân Hamza, güncel problemler hakkında da eserinde açıklamalarda bulunmuştur. Hırsızlık, çok eşlilik, adalet, zulüm, savaş ve erkek-kadın hakları gibi konularda güncel olaylara atıfta bulunarak toplumsal sorunlara Kur'an ışığında çözümler aramıştır. Tefsirinde âyetlerin mushaf tertibine riayet etmiş, sebep-i nüzul, nesh ve hurûf-ı mukattaa konularına değinmiş; sûreler arasında Mekkî-Medenî ayrımında bulunmuştur. Hem klasik hem de modern dönem tefsirlerinden faydalanmakla birlikte birkaç örnek dışında başvurduğu görüşlere dair eser ismi zikretmemiştir. Âyetlerin tefsirinde bazı yerlerde detaylı açıklamalara, ihtilaflara dair görüşlere ve bunların delillerine yer verirken, bazı ayetlerde de yüzeysel açıklamalar yapmayı yeterli görmüştür.

Tefsirde sıklıkla görüşlerine başvurduğu kişiler: Muhammed Abduh, Mahmûd Şeltût, Ahmed Mustafa Merâgî, Muhammed el-Gazzâlî, Zemahşerî, İbn Kayyim el-Cevziyye, Mâtürîdî, Haseneyn Muhammed Mahlûf, Muhammed Ebû Zehre'dir. Bu âlimlerin çoğu Mısırlı olup Ezher'de eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmuş kişilerdir. Kerîmân Hamza eserinde, özellikle Şeltût, Abduh, Taberî ve Zemahşerî'den uzun alıntılarda bulunmuştur.

Kerîmân Hamza'nın eserinde hem klasik kaynaklara hem de modern dönem tefsirlerine başvurduğu görülmektedir. Âyetlere vukufiyeti, eserinde hadis, sahabe ve tabiin sözlerine sık sık yer vermesi de O'nun Kur'an'a dair ilgi ve gayretinin olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte derin bilgi ve tefsir alanında vukufiyet gerektiren itikadî ve fikhî konularda tefsir otoritelerinden uzun alıntılar yapması ve bazı yerlerde

sadece bu görüşlerle yetinip herhangi bir yorumda bulunmaması dikkat çekmiştir. Dolayısıyla Hamza'nın pek çok tefsir kaynağından derleyip Kur'an ve sünnet bilgisiyle meczettiği bu eser bir tefsir eseri midir yoksa derleme bir eser midir tartışmaya açık bir konudur. Ancak Kitab-ı Mukaddes'ten örnekler sunması ve bu bilgileri karşılaştırmalı olarak ele almasıyla; âyetlerle güncel olaylar arasında ilişki kurması ve çağın problemlerine İslam fikhının çözüm olacağını savunmasıyla tefsir geleneğine önemli bir katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned el-İmam Ahmed b. Hanbel 1-20*, Dâru'l Hadis, Kahire 1995.
- Aişe Abdurrahman Bintu's-Şâti, *et-Tefsiru'l-Beyânî li'l-Kur'ani'l-Kerîm 1-2* (7.Baskı), Daru'l Meârif, Kahire.
- Aişe Abdurrahman, *İcâzu'l-Beyâni lil Kur'an ve Mesêil ibnü'l-Ezrak* (3.Baskı), Dâru'l Meârif, ss. 603.
- Akpınar, Ali, "Bir Hanım Müfessir Zeyneb el-Gazâlî ve Tefsîri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(3), 1999, 229-256.
- Alıcı, Mustafa ve Yavuz, Yusuf Şevki, "Şefaât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXX, 411- 415.
- Ata, Mehmet Maahfuz, "Örnekleriyle Hz Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(62), 2019, 1666-1676.
- Aydar, Hidayet, "Biyografi Kitaplarında İhmal Edilen Müellifler: Kadın Müfessirler", Hidayet Aydar (Ed.), *İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, (ss.78-164), İstanbul 10-11 Kasım 2016.
- Aydar, Hidayet, *Hanım Müfessirler* (1.Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- Birişik, Abdülhamit, "Tefsir", *TDV Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 281-290)
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahîhu'l Buhârî 1-9*, thk. Ezher Uleması, Matbaa-i Emîriyye, Bulak 1893.(II. Abdülhamid Neşri)
- Can, Ali, "Kur'ân Âyetleri Işığında Ehl-i Kitab'a Karşı Bütüncül Bir Yaklaşım", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:39, 2014, 301-336.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
- Çağrııcı, Mustafa, *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*, (10.Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- Çelik, Ömer, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, Erkam Yayınları, İstanbul 2020.

- Çetin, Abdurrahman, “Nesih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 579-581.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed, Sünen-i Dârekutnî 1-5, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2004.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2021.
- Demirel, Cumhur, “Kur’ân’ın Özel Tarihine Işık Tutan Bir İlim: Mekkî-Medenî”, *Diyanet İlmî Dergi*, 53(4), 2017, 35-54.
- DİB, *Kur’an yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (3.Baskı), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- Duman, M. Zeki ve Altundağ, Mustafa, “Hurûf-ı Mukataa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, (18, 401-408).
- Durmuş, İsmail, “İstisna”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 388-390.
- Ebü Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ, *Zehretü't-Tefâsîr 1-10*, Dâru'l-Fikri'l-Arabi.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, “*Hak Dini Kur’an Dili I-IV*”, Asım Cüneyd Köksal; Murat Kaya (haz.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021.
- Erdem, Hüsameddin, “Deizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 109-111.
- Fazlıoğlu, Şükran, “Âişe Abdurrahman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2020, I, 57-59
- Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *İtticâhâtü't-Tefsîr fî Karni'r-Râbi' Aşer 1-3* (1. Baskı), İlmi Araştırmalar Fetva Davet ve İrşad Dairesi Başkanlığı, Suudi Arabistan 1986/1407.
- Gezgin, Ali Galip, “Kur’ân’da “Nesh Problemi”ne Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 14(1), 2001, 49-67.

- Gündüz, Recai, “Dr. Aişe Abdurrahman’ın Kur’an’daki Bazı Ziyade Harflerle Müteradif Kelimeler Hakkındaki Metoduna Eleştirel Bir Bakış”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:2, 2015, 189-202.
- Hamza, Kerîmân, *el-Lü’lû’ ve’l Mercân fî Tefsiri’l Kur’an 1-3* (2.Baskı) , Mektebetü’l-Şuruku-Devliye, Mısır 2011.
- Harman, Ömer Faruk, “Men ve Selvâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 107-108.
- Hatiboğlu, İbrahim, “İsrâiliyat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 195-199.
- Hatip, Abdulaziz, *Kur’an’dan Hayata*, (2.Baskı), Akdem Yayınları, İstanbul 2013.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan* (2000), (Çev.:M. Kürşad Atalar), Pınar Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi şerhi’l-Buhârî 1-13*, Mektebetü’s-Selefiyye, Mısır h.1390.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Îlâmu’l-Muvakkîn an Rabbi’l-âlemîn 1-4*, thk.:Muhammed Abdusselâm İbrahim, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1991.
- Kıyık, M.Harun, “Hz. Peygamber’in Teşrî Nitelikli Olmayan Fiillerinin Bağlayıcılık Açısından Değeri”, *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 6(2), 2019, 153-194.
- M. Zakyı İbrahim, “Kur’ân’da Yeminler: Bintü’ş-Şâti’nin Edebî Katkısı”, (Çev.; Burhan Sümertaş), *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(3), 2013, 947-970.
- Mahmud Ahmed, Şeyma, “Mevkîfî Kerîmân Hamza min ulumi’l Kur’an fî tefsirihe el-Lü’lû’ ve’l-Mercân”, *Ayn Şems Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt:1, 2010, 481-529.
- Mamer b. el-Müsennâ Ebû Ubeyde, *Mecâzu’l-Kur’ân 1-2*, thk.: Muhammed Fuad Sezgin, Mektebetü’l-Hâncî, Kahire h. 1381.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne 1-10*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 2005.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk.: Fethullah Halîf, Dâru'l-cemaati'l-Mısıryye, İskenderiye.
- Musa Bilgiz, *Hayat Rehberi Kur'an*, Gece Akademi, Ankara 2019, s.159.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu'l Müslim 1-5*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Matbaa İsa el-Bâbî, Kahire 1955.
- Müslim, İbnu'l Haccâc el-Kuseyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Özel, Ahmet, "Cihad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 527-531.
- Polater, Kadir, "Kur'an ve Kitâbı Mukaddes'e Göre Yûsuf Kıssası", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7(3), 2007, 9-50.
- Rağıp el İsfehani, Ebu Kasım Hüseyin b. Muhammed el Maruf, *el müfredat fi ğaribu'l Kur'an*. Thk. Muhammed Seyyit Keyhevni. Daru'l Marife, Beyrut ty.
- Sibeveyh, Amr b. Osman Kanber el-Hârisî, *el-Kitab li Sibeveyh 1-4* (3. Baskı), (thk.: Abdusselâm Muhammed Harun), Mektebetü'l Hâncî, Kahire 1988.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an 1-4*, (thk.: Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim), el-Hey'etü'l-Mısıryye Âmme lil-Kitâb, 1974.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'an 1-24*, Dâru't-Terbiye.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmiu'l-Kebîr 1-6* (1.Baskı), thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Dâru'l Garp el-İslâmi, Beyrût 1996.
- Toksöz, Hatice, "Zeyneb el-Gazâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2020, I, 471-471.
- Tunçer, Mustafa, "Kur'an-ı Kerim Işığında Kadının İtibarını Düşüren Konuların Değerlendirilmesi", *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 6(1), 153-188.
- Uğur, Hakan, "Büyük Türk Müfessir İmam-ı Maturidi'nin Te'vilat'ında Büyük Günah Kavramı", Fariz Khalilli, Metin Hakverdioglu (Ed.), "III. Uluslararası Hamza Nigari Türk Dünyası Kültürel Mirası Sempozyumu Bildirileri", (ss. 678-680, 690), Azerbaycan 2017.

- Uraler, Aynur, *Gönüllerin Gülü Hz. Muhammed (sav)*, (11.Baskı), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *Esbâb-ı nüzulî'l-Kur'an*, thk.:Kemal Zağlul, Dâru'l Kütüb el-İlmiyye, Beyrut h.1411.
- Yavuz, Adil, “Evlenmeyi Haram Kılan “Beş Kez Süt Emme” Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:23, 2007, 52-71.
- Yılmaz, İbrahim, “İslâm Hukukunda Kamu Otoritesinin Çok Eşliliği Sınırlandırması”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23(1), 2019, 5-28.
- Yurdagür, Metin, “Fetret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII, 475-480.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf an hakâikı gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl 1-4*, Dâru'r-riyân, Beyrut 1987.
- Zeyneb el-Gazzâlî, *Nazarât fî Kitâbillah 1-2*, Dâru's-Şurûk, Kahire 1994.

İnternet Ağ Sayfaları.

“wikipedia”, (22 Mart 2022), https://ar.wikipedia.org/wiki/كَاريمان_حمزة, Erişim(01.06.2022).

Kerime Hasen, “كَاريمان حمزة»المحبة الوحيدة في شاشات ما سبيرو“, 2001, <https://www.almazryalyoum.com/news/details/1937614>, Erişim(01.06.2022).

Seha Said, أول مذيعة محبة في ماسبيرو, 2020, <https://www.maspero.eg/wps/portal/home/radio-and-tv-magazine/talks/details/136a539e-8409-4381-aabd-b6701709656e/>, Erişim(01.06.2022).

marefa,,(t.y.).https://www.marefa.org/كَاريمان_حمزة, Erişim(23.06.2022).

AlMadina, (28.04.2016), <https://www.al-madina.com/article/441869/-الفرقة-الشربيني-التفرقة>, Erişim(23.06.2022).

زينب الغزالي, (t.y.), https://www.marefa.org/زينب_الغزالي.

Aiše Abdurrahman, <https://shamela.ws/author/1179>, Erişim(20.06.2022).

,مفسرة القرآن والداعية الإسلامية فوقيّة الشربيني (20.08.2010), <https://www.aljarida.com/articles/1461906470923783800/>, Erişim(23.06.2022)

Açıklamalı Kutsal Kitap: Yorumlar İle Bölüm Bölüm Okuma, <https://kutsalkitap.info.tr/>, (Erişim, 10.08.2023)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Hüsna AKSOY
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurum	
İletişim	
E-posta adresi	
Tarih	